

Н. Г. ПОДАЛЯК
І. Б. ЛУКАЧ
Т. В. ЛАДИЧЕНКО

Всесвітня ІСТОРІЯ

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

7

Київ
«ГЕНЕЗА»
2020

УДК 94(100)“653”(075.3)
П44

Подаляк Н.Г.

П44 Всесвітня історія : підруч. для 7-го кл. закл. заг. серед. освіти / Н.Г. Подаляк, І.Б. Лукач, Т.В. Ладиченко. — Київ : Генеза, 2020. — 176 с. : іл., карти.

ISBN

У підручнику висвітлюється історія середньовіччя – доби, яка тривала від середини V до кінця XV століття. Історія окремих країн і народів розглядається у тісному поєднанні з визначними подіями середньовіччя. Особливу увагу приділено матеріальному, культурному, духовному життю середньовічної людини.

УДК 94(100)“653”(075.3)

ISBN

© Подаляк Н.Г., Лукач І.Б.,
Ладиченко Т.В., 2020
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2020

Шановні семикласники та семикласниці!

Хоча від середньовіччя нас віддаляє понад п'ятсот років, проте саме в ту далеку епоху було закладено основи сучасного світу. Ознайомитися з дивовижним розмаїттям цієї доби вам допоможе цей підручник.

Матеріали підручника спрямовано на формування так званих компетентностей, зокрема історичної предметної компетентності. Також ви зможете набути й інших ключових компетентностей: навчитеся переконливо висловлювати думки, розуміти писемні джерела, будувати логічні ланцюжки подій, використовувати цифрові технології для пошуку історичної інформації, реалізовувати індивідуальні та командні проекти.

У підручнику поряд з викладенням основного історичного матеріалу подано уривки із середньовічних документів, які донесли до нас подих і колорит минулого. Ці джерела дають змогу подивитися на середньовіччя очима його сучасників і краще зрозуміти тогочасне життя. Звичайно ж, потрібно враховувати, хто, за яких обставин і з якою метою їх писав. Допоможуть вам у цьому запитання до документів.

Чимало можуть розповісти також ілюстрації – малюнки та мініатюри із середньовічних рукописів, фотографії історичних пам'яток.

Уведені в основний текст «*Подобиці*» розширять знання про історичних осіб, дадуть можливість дізнатися більше про окремі історичні події.

Важливу роль у вивченні історії відіграють карти. Працюючи з ними, ви зможете простежити, які політичні й територіальні зміни відбувалися за доби середньовіччя.

На сторінках навчальної книжки ви натрапите на чимало нових слів. Їх виділено напівжирним шрифтом і до них подано пояснення. Крім того, у кінці підручника вміщено *словник термінів*.

Кожний параграф починається і завершується запитаннями, практичними та творчими завданнями до теми. Наприкінці параграфів подано завдання, що є різними за рівнем складності та будуть оцінюватися відповідно різними балами.

Запитання в рубриці «*Перевіряємо знання*» допоможуть перевірити та закріпити отримані відомості.

Завдання з блока «*Удосконалюємо вміння*» спрямовано на розвиток аналітичного мислення, уміння працювати з картами та ілюстраціями, запам'ятовувати основні дати.

Рубрика «*Діємо творчо*» передбачає обговорення цікавих питань, відповідаючи на які іноді треба шукати додаткові джерела, розмірковувати та самостійно робити висновки. Деякі завдання передбачають занурення в епоху середньовіччя, написання творів, розповідей або повідомлень від імені конкретної людини того часу. У цій рубриці є також бліцтурніри, інші види роботи з текстом та ілюстраціями.

Додатковий матеріал, який зробить процес вивчення всесвітньої історії цікавішим, ви можете знайти в рубриці «*Дізнаємося з інтернет-мережі*», скориставшись підказками для пошуку інформації.

Сподіваємося, що робота з підручником допоможе вам відчути живу історію, почути голос далекої епохи, навчитися розуміти й любити багатоманітний світ середньовіччя.

Вступ у добу середньовіччя

1. Спадщина
стародавнього
світу

2. Велике
переселення
народів

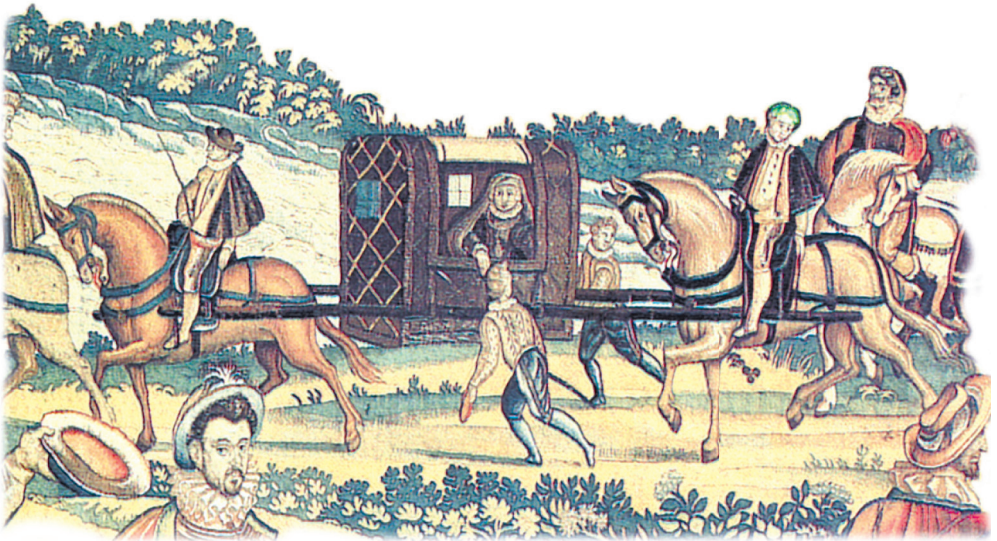
3. Середньовіччя як
період розвитку
людства

4. Періоди
середньовіччя

5. Джерела
вивчення

Пригадайте, яка писемність існувала у Стародавньому Єгипті та Стародавньому Китаї.

■ ■ **1. Спадщина стародавнього світу.** Епоха стародавнього світу, що продовжувалася тисячоліття, є найдавнішою в історії людства. Вивчаючи її, ви поринали в прадавні часи, коли з'явилася людина сучасного типу та формувалося первісне суспільство. Первісні люди опановували землеробство і скотарство, ремесла та торгівлю, створювали й удосконалювали знаряддя праці. Саме тоді почали складатися організовані людські колективи, виникла культура. Із часом у долинах річок постали перші держави та сформувалися давні високоорганізовані суспільства – цивілізації Месопотамії, Єгипту, Індії та Китаю.

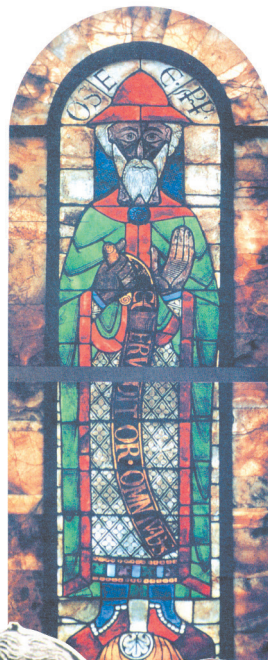

Східні народи першими створили могутні держави, подарували світові основні види писемності, залишили у спадок нащадкам величні храми та єгипетські піраміди, досконалі системи зрошування та численні пам'ятки культури.

Пізніше найрозвинутішими державами стародавнього світу стали античні Греція та Рим. Їхню історію часто називають золотою добою людства. Давні греки, які не знали деспотичної східної влади царів, подарували світові демократію, філософію та видатні твори мистецтва.

Пригадайте! Назвіть імена найвідоміших давньогрецьких філософів.

Спадкoємцями еллінів стали мешканці «міста на семи пагорбах» – Рима. Віддаючи шану грецькій культурі та полісному

устрою, стародавні римляни створили власну неповторну цивілізацію. Вони заволоділи величезними територіями, заснували могутню Римську імперію, яку населяли різні народи. Проте ще задовго до своєї загибелі Римська імперія вступила у смугу занепаду. З III ст. різко погіршився стан економіки: скорочувалися посівні площі, падала врожайність, замирили торгівля і ремесла.

Серйозних змін зазнав і державний устрій Риму. Імператор вважався вже не першим серед рівних, а володарем, особою священною. «Немає влади не від Бога» – це положення християнського вчення якнайкраще відповідало тогочасним уявленням про владу. Побачивши в новій вірі можливість обґрунтувати свою владу, римські імператори припинили гоніння на християн. Спочатку Константин Великий дозволив відкрито сповідувати християнство, а з 381 р. його було оголошено державною релігією.

Подумайте!

Чому римляни в перші століття влаштовували гоніння на християн?

Зазнало змін і римське військо. Ті часи, коли воно складалося лише з повноправних римських громадян, відійшли в минуле. Звичним стало набирати воїнів з варварів – тих, хто розмовляв не латиною і не грецькою. У майбутньому це мало згубні для Риму наслідки, перетворившись на одну з головних причин загибелі імперії.

■ **2. Велике переселення народів.** У IV–VII ст. Європою прокотилися могутні хвилі варварських нашеств. Десятки германських, слов'янських, сарматських та інших племен знялися з місць, де вони жили сотні років, і вирушили на завоювання нових земель. До масового пересування їх змусило:

- різке похолодання;
- зростання кількості населення в результаті збільшення сільськогосподарської продукції після запровадження залізних знарядь праці;
- тиск кочівників зі Сходу;
- боротьба за владу та витіснення переможених за межі своїх земель;
- утворення військової знаті, яка прагнула військової здобичі та нових підвладних їй територій.

Це дивовижне явище увійшло в історію як доба **Великого переселення народів**. Початком його став рух германських племен готів на південь. Вони пройшли через землі слов'ян у Північне Причорномор'я. Ті готські племена, які осіли в пониззі Дніпра, стали називати остготами (східними готами), а тих, що оселилися між Дніпром і Дунаєм, назвали вестготами (західними готами). Античні автори писали, що близько 260 р. готи захопили античні міста-держави Ольвію і Тіру й Боспорське царство та утворили державу в Північному Причорномор'ї.

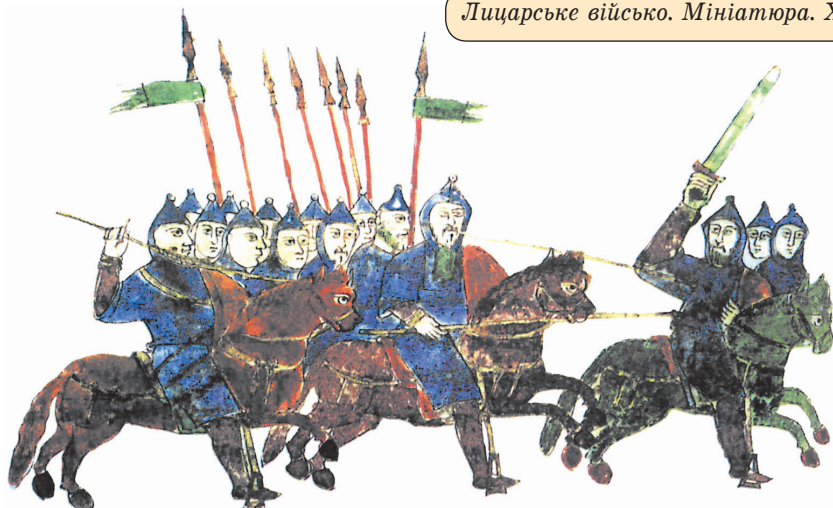
У ранньому середньовіччі величезний простір Східної та Центральної Європи населяли племена слов'ян. Спочатку вони мали подібні мови. Це знайшло відображення в самоназві «слов'яни» – ті, що використовують спільні слова (мову). Поступово розселяючись, слов'янські племена відокремились одне від одного й розпалися на три гілки. До західної групи належали чехи, словаки, поляки, полабські та поморські слов'яни. Східну складали предки українців, білорусів і росіян. Південна включала болгар, сербів, хорватів, словенців і деякі інші народи.

3. Середньовіччя як період розвитку людства. Уперше на зламі XV–XVI ст. термін «середні віки» почали використовувати італійські вчені. Для них ідеалом служила висока культура античності, де панували розум, освіта й класична латина – мова давньоримських письменників і філософів. У середні віки, на їхнє переконання, відбувалося лише знищення античної спадщини – храмів, театру, літератури, філософії. Тому середньовіччя залишалося для них «темними віками» – перервою у розвитку культури та освіти, добою занепаду, темряви й дикості порівняно з античністю. Його вважали втраченим для людства часом.

Така негативна оцінка надовго закріпилася у свідомості людей. Різні точки зору щодо суті й значення середньовіччя зберігаються й досі.

Одні згадують лише кровопролитні війни та міжусобиці, спалення інакодумців, підступність і жорстокість правителів. Від них можна почути про «суцільні жахи й тортури похмурого середньовіччя». Інші, навпаки, створюють його світлий образ. Для них середньовіччя – це мудрі королі, шляхетні лицарі, учені монахи, працелюбні селяни й ремісники; час, коли особливо цінувалися мужність і гідність.

Лицарське військо. Мініатюра. XI ст.

Розгляньте малюнок. Які обладунки та зброю мали середньовічні лицарі?

Проте величезний період у тисячу років не міг бути або лише добрим, або лише поганим. Усі події відбувалися в один і той самий час і були взаємопов'язані. Королі захищали свій народ, лицарі вклонялися прекрасним дамам, філософи писали мудрі книжки, митці створювали шедеври мистецтва. І водночас не вщухали війни, палали вогнища, лютували пошесті й голод. Як кожна інша епоха, середньовіччя увібрало в себе безмежні прояви життя.

Середньовіччя нагадує про себе значно частіше, ніж це здається на перший погляд. Саме тоді виникла більшість сучасних держав і переважно визначилися їхні кордони, було закладено основи майбутніх націй і національних мов, почали діяти перші парламенти й перші конституції, відкрилися школи та університети, було започатковано книгодрукування.

Пори року.
Мініатюра. IX ст.

Кравець, швець, коваль, тесляр.
Середньовічна мініатюра

Робота в парах. Розгляньте малюнки вгорі. Назвіть пори року, які зображено на малюнку ліворуч. Поясніть, що допомагає визначити професію кожного ремісника на малюнку праворуч.

Учений диспут. Мініатюра. XI ст.

Розгляньте малюнок. Опишіть,
як відбувався вчений диспут.

У цей самий період запанували сучасні світові релігії: християнство – у Європі, буддизм та іслам – на Сході.

Середньовіччя подарувало людству великих святих і правителів, знаменитих учених і мислителів, геніальних поетів і художників, ушлюблених мандрівників і героїв. Йому належать такі винаходи, як ножиці, годинник, віконне скло, вогнепальна зброя та безліч інших. З того часу люди стали користуватися порцеляновим посудом, люстерками, виделками, милом, окулярами, ґудзиками.

Також середньовіччя нагадує про себе забудовою старих міст з їхніми фортечними мурами та величними спорудами, один вигляд яких вражає уяву. У більшості людей слово «середньовіччя» асоціюється із соборами і замками, лицарськими турнірами, веселими карнавалами, старовинними книжками у шкіряних оправах.

Подумайте!

Чому середньовічні міста обносили могутніми мурами?

Проте арена, де розгорталася середньовічна історія, не обмежувалася лише європейською територією. Вона була значно ширшою й охоплювала Східну Римську імперію (Візантію), арабо-мусульманський світ, а також країни Сходу, з якими Захід мав постійний зв'язок.

Мури середньовічного міста. Мініатюра

Далеке та яскраве середньовіччя залишило величезний спадок. Його осмислення допоможе вам краще зрозуміти сучасність.

- **4. Періоди середньовіччя.** Початок доби середньовіччя пов'язують із загибеллю наприкінці V ст. Західної Римської імперії. Зустріч двох світів – античного (греко-римського) і варварського (германського, кельтського, слов'янського) – дала поштовх глибоким змінам, які відкрили середньовічний період всесвітньої історії. Наприкінці XV ст., з початком Великих географічних відкриттів, коли Христофор Колумб дістався на своїх кораблях берегів Америки (1492), світ вступив у Новий час.

Щоб краще зрозуміти ті важливі зміни, що відбувалися впродовж середньовіччя, його тисячолітню історію поділяють на три періоди. Інколи їх порівнюють з віком людини – молодістю, зрілістю та старістю. З кінця V до кінця IX ст. тривало раннє середньовіччя, коли на руїнах античного світу народжувалося нове суспільство. X–XIII ст. – доба зрілого, або високого, середньовіччя, час його розквіту та найвищого піднесення. XIV–XV ст. – пізнє середньовіччя, його «осінь». На зміну цьому завершальному етапу середніх віків приходить Новий час.

Вивчаючи середньовіччя, ви одночасно зможете здійснити мандрівку в минуле нашої Батьківщини, де в V–IX ст. відбувалося становлення племінних союзів стародавніх слов'ян. IX–XIII ст. – період існування

кін. V – IX ст.

X – XIII ст.

XIV – XV ст.

Раннє середньовіччя

Зріле, або високе, середньовіччя

Пізнє середньовіччя

могутньої Київської держави – Русі-України. Хронологічно він збігається з добою зрілого середньовіччя. Це одна з найславетніших сторінок в історії нашої держави, пов'язана з іменами князів Святослава Хороброго, Ярослава Мудрого та Володимира Великого.

Пригадайте! Які найвизначніші події відбулися під час правління цих князів?

Період пізнього середньовіччя XIV–XV ст. став своєрідним рубежем між епохами для історії не лише Західної Європи, а й українських земель. На теренах нашої Батьківщини багаторічний розбрат між правителями удільних князівств призвів до їхнього послаблення та залежності від Золотої Орди, а пізніше – Польщі та Литви.

5. Джерела вивчення. Понад п'ятсот років віддаляють нас від закінчення доби середньовіччя. Не дивно, що з тієї пори до нас дійшло значно більше історичних пам'яток і джерел, ніж із сивої давнини. Джерела розрізняють залежно від того, яку інформацію і в який спосіб вони повідомляють.

Статуетка скандинавського бога Одіна. VIII–IX ст.

Багато про що можуть розповісти мури й вежі старовинних замків, бані соборів і церков, лицарські обладунки та ювелірні прикраси, монети й печатки, витвори мистецтва та звичайні побутові речі. Частину з них знайшли під час розкопок археологи, частину дбайливо зберегли покоління нащадків. Такі джерела називають *речовими*. Їх можна побачити майже в кожному музеї.

Від середньовіччя до нас дійшло чимало *писемних* джерел. Звісно, безліч їх загинуло внаслідок війн, пожеж та інших стихійних лих. Ті, що вдалося зберегти, зібрано в спеціальних сховищах – архівах, де про них дбають фахівці.

Шоломи воїнів. VI–IX ст.

Пригадайте! Як називаються книжки – збірники документів?

Середньовічні автори залишили нам різні твори, які розповідають про визначні події. Хроніки, які в Київській державі (Русі-Україні) називали літописами, містять порічні записи всього, що відбувалося. Біографії змальовують життя і діяльність визначних людей. Поезії, романи, повісті розкривають світ почуттів і переживань середньовічної людини. А скільки цінного повідомляють тексти законів, угод, господарських описів, заповітів, міських книг, судових протоколів, а також ремісничих, купецьких та університетських статутів!

Сліди середньовіччя простежуються в багатьох народних святах і селянських весіллях, у дитячих іграх, вбранні, деяких предметах хатнього вжитку. Народна пам'ять донесла з глибини століть оповіді, легенди, пісні, загадки, прислів'я. Усе це – *етнографічні* джерела. Не втрачають інтересу до середньовіччя й наші сучасники. Пізнання історії та місця людини в ній триває.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Історію яких країн називають золотою добою людства?
2. Чим було спричинене Велике переселення народів?
3. Як утворилися три гілки слов'ян? Назвіть їх і вкажіть, які сучасні народи входять до кожної з них.
4. Якими датами обмежується доба середньовіччя?
5. Які періоди історії України відповідають трьом періодам середньовічної історії Західної Європи?
6. З яких джерел ми отримуємо знання про середньовіччя?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. Доберіть з тексту параграфа приклади найважливіших досягнень середньовіччя: 1) у сфері політики; 2) в освіті та науці; 3) у мистецтві; 4) у побуті. Складіть таблицю за цими рубриками.
2. Зробіть стрічку часу і позначте на ній, у яких хронологічних межах тривало середньовіччя. Визначте, з якими подіями пов'язують його початок і закінчення, на які періоди поділяють.
3. Поясніть походження терміна «середні віки».

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота в парах. Використовуючи текст підручника і додаткові джерела, доберіть аргументи: 1) на користь негативної точки зору щодо середньовіччя; 2) на підтримку позитивної оцінки середньовіччя. Зазначте, яких аргументів більше.

Перші середньовічні держави

§ 1 НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

§ 1 НАРОДЖЕННЯ
СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ
ЄВРОПИ

§ 2 ФРАНКИ:
ВІД ДЕРЖАВИ
ХЛОДВІГА ДО ІМПЕРІЇ
КАРЛА ВЕЛИКОГО

§ 3 ТИСЯЧОЛІТТЯ
ВІЗАНТІЇ

§ 4 АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ

Пригадайте, які племена, що жили на теренах України в найдавнішу епоху, брали участь у Великому переселенні народів.

■ **1. Германські племена.** На північ від Альп проживали численні варварські племена германців, кельтів, слов'ян. Їхні мови належать до однієї, індоєвропейської, мовної сім'ї. Мабуть, далекі предки цих народів мешкали по сусідству. Стародавньою батьківщиною германців були південне й північне узбережжя та острови Балтійського моря, Скандинавський та Ютландський півострови. Глобальне похолодання змусило германців поступово переселятися в тепліші краї. На початку нашої ери вони вже займали простір між річками Рейн, Одер і Дунай. Землі, придатної для землеробства, тут було небагато. Переважали прекрасні пасовиська. Тому головним заняттям германців стало скотарство, а основним багатством – бики,

воли й корови. Непогано знали германці й землеробство. Вони використовували рало й плуг, вирощували ячмінь, просо, пшеницю, льон. Досить активно германські племена торгували, зокрема з римлянами. Мешкали вони в невеликих селах або хуторах. Римський історик Корнелій Тацит (бл. 55–120) повідомляє, що вони «оселяються на відстані один від одного, де кому сподобається ручай, галявина або гай». Для житла будували довгі та високі дерев'яні хати, розраховані на велику сім'ю з 20–30 осіб. У негоду там тримали й худобу.

Жили германці громадою. Її членами вважалися вільні рівноправні чоловіки, які займалися сільськогосподарською працею. Водночас вони були воїнами й мали право брати участь у народних зборах.

Розгляньте малюнки. З якою метою германці зображували своїх воїнів не лише переможцями, а й такими, що зазнали поразки?

Германець схилив коліно

Полонені германці

Вищим органом влади в германців були народні збори. У них брали участь усі повнолітні вільні чоловіки, за винятком тих, хто боягузством зганьбив себе в битві. Народні збори розглядали питання війни та миру, судили злочинців, обирали із числа найзнатніших одноплемінників старійшин і вождів.

Рада в германців

Племінні вожді, або **конунги**, очолювали військо та представляли інтереси племені в міжнародних справах. Рада старійшин вирішувала поточні, насамперед судові, справи. Германці не знали писемності, тому свої звичаї та закони передавали наступним поколінням усно. Християнізація прискорила виникнення в германців держави.

Справжньою катастрофою стала поява в Європі кочівників – гунів. Вони прийшли з далеких степів Азії і зламали опір готів. Остготи підкорилися гунам, вестготи – знайшли притулок у Римі. Імператор доручив їм охороняти римські кордони, забезпечуючи натомість продовольством. Невдовзі зловживання римських чиновників спричинили повстання вестготів. У 378 р. біля міста Адріанополя вони вщент розбили римлян. Імператор загинув, римське військо було знищено. Відтепер імперію захищала армія, сформована переважно з варварів. Зрозуміло, що не завжди вона була надійною.

Документ

1 ст. Римський історик Корнелій Тацит про германців

Королів германці обирають за знатністю, а військових ватажків – за доблестю. При цьому королі не мають необмеженої чи свавільної влади, а вожді стоять на чолі тому, що подають приклад, а не тому, що мають право наказувати; тому, що вони хоробрі, вирізняються в бою, б'ються попереду війська і цим викликають подив...

У незначних справах радяться старійшини, у важливих – усі, причому ті справи, щодо яких рішення ухвалює народ, попередньо обговорюються зі старійшинами...

Під час бою ганьба вождю, якщо його дружина покаже себе хоробрішою за нього, дружині ж соромно відставати від вождя. Повернутися живим з бою, у якому загинув вождь, – означає на все життя вкрити себе ганьбою і безчестям... Вожді б'ються за перемогу, дружинники – за вождя. Якщо плем'я, у якому вони народилися, скніє в тривалому мирі та бездіяльності, то чимало знатних юнаків вирушають до тих племен, які на той час десь воюють. Адже цьому народові спокій противний, та й легше відзначитися серед небезпек, а прогудувати велику дружину можна лише грабунком і війною...

Землю займають усі по черзі за числом робітників і згодом розділяють її між собою за гідністю...

Жоден народ не є таким щедрим і гостинним, як германці. Вважається за гріх відмовити комусь зі смертних у притулку. Кожен пригощає найліпшою їжею відповідно до свого достатку...

Ті, хто досяг юнацького віку, відпускають волосся й бороду і доти не змінюють такої зовнішності... доки не вб'ють ворога... У боягузливих і невойовничих цей жалкий вигляд так і залишається. Найхоробріші носять на собі залізне кільце, немов кайдани, допоки не вб'ють ворога.

1. Пригадайте з історії стародавнього світу, де і коли важливі рішення ухвалювали на загальних зборах громадян. Такий устрій називають демократичним. Чи була, на вашу думку, притаманна демократія давнім германцям?

2. З якими почуттями Корнелій Тацит описує германців: поваги чи презирства?

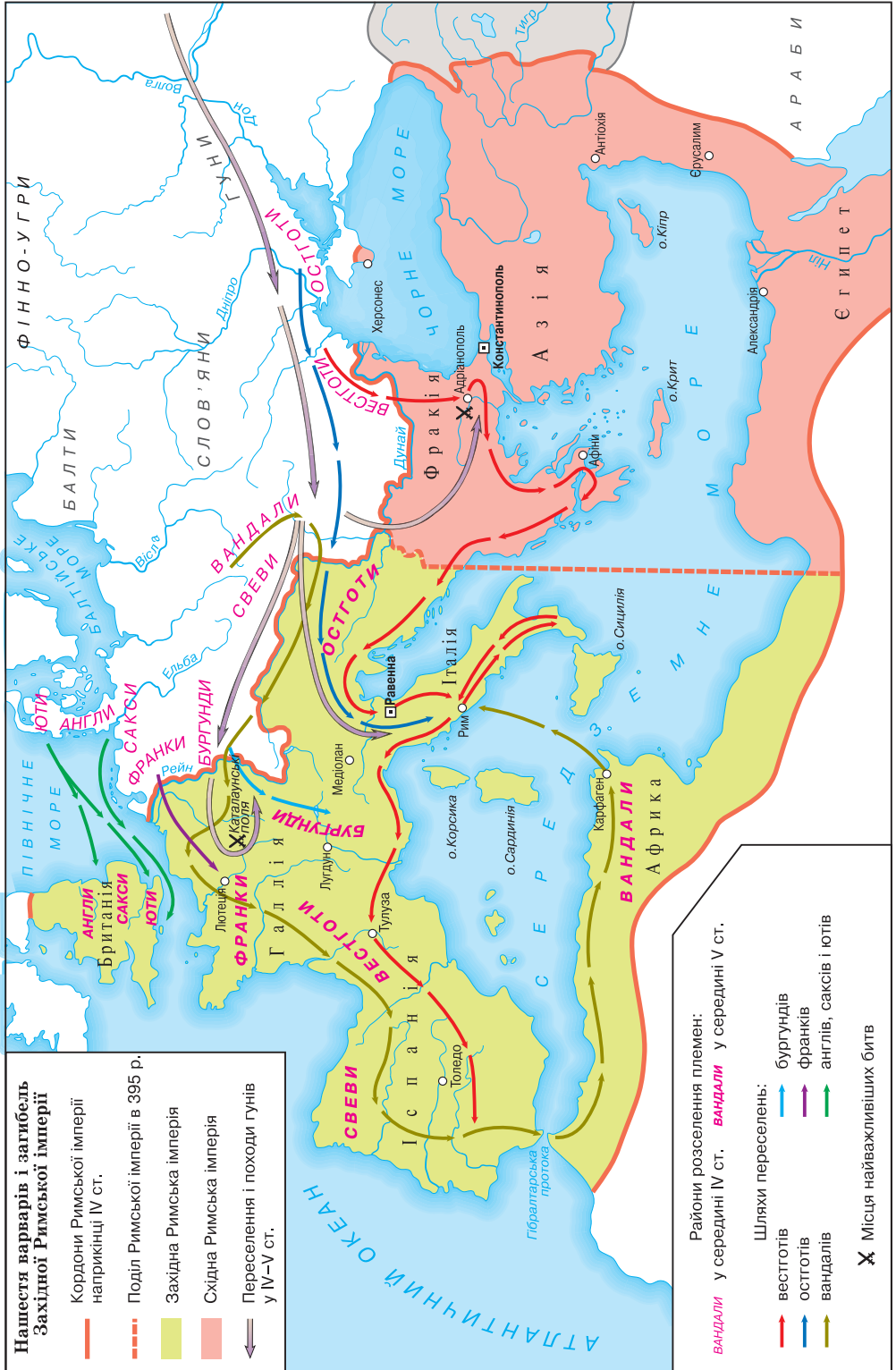
2. Утворення «варварських королівств». У 410 р. вестготи під проводом вождя Аларіха після тривалої облоги захопили й пограбували Рим. Але римляни зуміли домовитися з вестготами, дозволивши їм оселитися в Галлії. У 418 р. вестготи заснували тут першу варварську державу зі столицею в Тулузі. Поступово на території Римської імперії одне за одним виникають нові варварські королівства: вандалів – у Північній Африці, англів і саксів – у Британії, бургундів і франків – у Галлії. Це був важкий удар, але основна загроза Риму йшла від гунів.

Гуни оселилися на території сучасної Угорщини. Своїми кривавими набігами вони наводили жах на всю Європу. У 451 р. гунський вождь Аттіла повів військо в Галлію. Назустріч йому виступила римська армія, яку очолював полководець Аецій, котрий колись був заручником у гунів і добре знав їхні звичаї. На допомогу Аецію прийшли франкські, остготські та інші германські вожді. Майже всі племена й народи тогочасної Європи зішлись з обох боків у битві на Каталаунських полях (сучасна Франція). Аецій здобув важку перемогу, але за рік гуни знову увірвалися в Італію. Цього разу Рим урятував Папа Лев I. За великий викуп він умовив Аттілу повернутися назад. Невдовзі вождь раптово помер. Його держава розпалася, а гуни перекочували в Північне Причорномор'я.

Подумайте! Яку роль в історії Європи відіграло нашестя гунів?

Перемога на Каталаунських полях стала останнім великим успіхом Риму. У 455 р. місто захопили і впродовж 14 днів грабували вандалі. Усі скарби, що їх не вмістили на кораблі, вандалі навмисно знищили. Загинуло безліч творів мистецтва. Відтоді будь-яке безглузде знищення культурних цінностей називають вандалізмом.

Землі, населені вестготами, франками та іншими германськими племенами, вважалися власністю імперії. Проте ці народи жили за своїми законами, тобто були політично незалежні від Риму, а часом навіть ворожі до нього. У 476 р. римський уряд відмовився виділити варварам нові землі. Стався заколот, який очолив командир германських найманців Одоакр. Він скинув з престолу останнього римського імператора – Ромула Августула, а знаки імператорської влади – діадему й пурпурну мантию – відіслав до Константинополя. Воїни оголосили Одоакра конунгом Італії, і східноримський імператор узаконив його владу. Західна Римська імперія припинила своє існування.

Позолочений шолом.
V ст.

Подумайте! Чому знаки імператорської влади – діадему та пурпурну мантию – Одоакр відіслав до Константинополя?

Після загибелі Риму на землях колишньої імперії виникали нові германські держави. У VI ст. тюркомовні вихідці з євразійських степів заснували на Середньому Дунаї могутній Аварський каганат, який тримав у страху всіх своїх сусідів. У 493 р. остготи на чолі з конунгом Теодоріхом перейшли засніжені Альпи й знищили державу Одоакра. Вони заснували в Північній Італії власне королівство зі столицею в Равенні, на той час найсильніше в Західній Європі. Але в середині VI ст. його завоювала спочатку Візантія, а потім германське плем'я, яке римляни називали лангобардами – довгобородими.

Варвари зруйнували стару політичну організацію Європи. На загарбаних територіях вони створили нові, утім досить нетривкі держави.

Теодоріх (бл. 454–526) виріс у Константинополі, був розумний і обережний політик і дипломат. Він прагнув примирити готів і римлян, підтримував римську знать і використовував її знання та досвід в управлінні державою. Теодоріх допомагав католицькій церкві, хоча сам був арианином. Коли по всій Західній Європі не вщухали війни, він майже на 30 років повернув мир на багатостраждальну землю Італії і забезпечив розквіт Остготського королівства. Нащадки заслужено назвали видатного правителя Теодоріхом Великим.

ПОДРОБИЦІ

Написання імені (монограма)
Теодоріха

Гробниця Теодоріха
в Равенні. VI ст.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Якими видами господарської діяльності займалися германці та які органи влади вони мали?
2. Які перші варварські королівства виникли на території Західної Римської імперії?
3. Яких вождів варварських племен ви можете назвати? Що ви про них знаєте?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. Простежте на карті «Нашестя варварів і загибель Західної Римської імперії» (с. 16) шляхи переселення різних народів. Які з них пройшли найдовший шлях і захопили найбільшу територію?
2. На контурній карті зафарбуйте різними кольорами території, де жили вандали, остготи, англери, сакси та інші племена.

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота у групах. Обговоріть у групах питання: кого сьогодні називають варварами? Що спільного є із середньовічним поняттям «варвар»? Які відмінності? Презентуйте висновки на загаль.

Запам'ятовуємо дати

418 р. – виникнення першого варварського королівства вестготів

476 р. – повалення останнього імператора Західної Римської імперії Ромула Августула

§ 2 ФРАНКИ: ВІД ДЕРЖАВИ ХЛОДВІГА ДО ІМПЕРІЇ КАРЛА ВЕЛИКОГО

Утворіть з означених власних імен і термінів логічні пари: *Аттіла, остготи, Теодоріх, гуни, Західна Римська імперія, Ромул Августул, германці, конунги.*

- **1. Франкська держава. Хлодвіг.** Майже всі германські королівства загинули під ударами завойовників. Винятком стало Франкське королівство, яке із часом перетворилося на імперію та проіснувало понад 400 р. У **486 р.** в битві біля міста Суассон франки розгромили військо римського намісника, управителя частини Галлії. Очолював переможців 19-річний **Хлодвіг** зі знатного роду Меровея. На завойованих землях він заснував королівство і дав початок династії Меровінгів. Хлодвіг перший з германських конунгів зрікся язичництва та прийняв християнство за римським зразком. Приклад правителя наслідували спочатку його воїни, а потім й інші франки. Цим мудрим кроком Хлодвіг забезпечив собі підтримку римської церкви. Поступово франки та римляни, яких уже не розділяла віра, стали зливатися в єдиний народ.

VI ст. Франкський історик єпископ Григорій Турський про хрещення Хлодвіга

Королева постійно вмовляла Хлодвіга визнати істинного Бога й відмовитися від язичницьких ідолів. Але ніщо не могло схилити його до цієї віри, доки під час війни з алеманами він мусив визнати те, що раніше охоче відкидав. А відбулося це так: коли обидва війська зійшлися в запеклій битві, війську Хлодвіга загрожувало повне винищення. Побачивши це, Хлодвіг підвів очі вгору та зі сльозами на очах вимовив: «О Ісусе Христе, Тебе... з покорю благаю виявити славу могутності Твоїєї. Якщо Ти даруєш мені перемогу над ворогами, і я випробую силу Твою... увірую в Тебе і хрещуся в ім'я Твоє. Бо я кликав своїх богів на допомогу, але переконався, що вони не допомогли мені. Тебе тепер кличу». І тільки-но вимовив він ці слова, алемани повернули назад і побігли.

Які події змусили Хлодвіга зректися язичницької віри й охреститися?

Надгробок франкського воїна.
Зображено покійного, на якого нападає
двоголовий змії. VII ст.

Хрещення Хлодвіга.
Слонова кістка. X ст.

Де хитрістю, а де жорстокістю Хлодвіг знищив суперників і зосередив у своїх руках владу над усіма франками. За його наказом на початку VI ст. було записано судові звичаї франків, які доти існували в усній формі. Цей судовник отримав назву «Салічна правда», тому що до нього увійшли закони лише одного з племен – салічних (приморських) франків. «Салічна правда» зберегла кровну помсту, а також містила багато цікавого про життя й господарство франків, їхні звичаї та вірування. Вона є свідченням того, як зі звичайного військового вождя германський король перетворився на справжнього правителя держави.

Пригадайте! Який подібний до «Салічної правди» документ було створено в Київській державі (Русі-Україні)?

VI ст. «Салічна правда» про жменю землі

Якщо хто позбавить життя людину і, віддавши все майно, не спроможний буде сплатити належного за законом, він мусить привести 12 співприсяжників, які поклянуться в тому, що ні на землі, ні під землею він не має майна більше того, що

вже віддав. Потім [вбивця] повинен увійти у свій будинок, зібрати в жменю із чотирьох кутків землю, стати на порозі, повернувшись обличчям усередину будинку, і цю землю лівою рукою кидати через плечі на того, кого вважає своїм найближчим родичем.

Рукопис «Салічної правди». VIII ст.

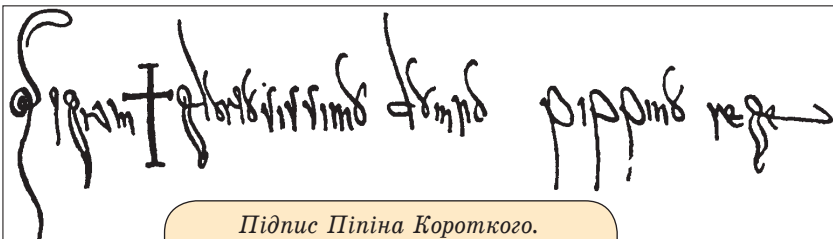
Якщо батько і брати вже платили, тоді [вбивця] хай кине на трьох найближчих родичів по матері й по батькові. Після того в [самій] сорочці, без пояса, без взуття, з києм у руці він повинен стрибнути через тин, і ці три [родичі по матері] мають сплатити половину того, що не вистачає для сплати потрібної за законом віри. Те саме мають зробити й три родичі по батькові. Якщо хтось з них виявиться дуже бідним, щоб заплатити свою частку, нехай сам кине жменю землі на когось із заможніших, аби той сплатив усе за законом. Якщо ж і цей не матиме чим заплатити, тоді той, хто взяв на поруки вбивцю, повинен привести його на судове засідання і протягом чотирьох засідань брати його на поруки. Коли ж ніхто не заручиться сплатити віру, тобто повернути те, що [вбивця] не заплатив, тоді останній мусить сплатити віру своїм життям.

1. Чи достатньо тяжке, на вашу думку, було покарання за вбивство людини? Відповідь аргументуйте.
2. Чому за провину одного члена родини за законом мали сплачувати інші?

Хлодвіг здійснив численні завоювання і залишив після себе велику об'єднану державу. Однак у міжусобних війнах його нащадків вона розпалася, а самі меровінгські королі втратили авторитет і реальну владу. Країною почали розпоряджатися майордами – управителі королівського палацу. Згодом ці «слуги» прибрали до своїх рук управління всім королівством.

Найуспішнішим з них був **Карл Мартелл** («Молот» – так назвали його за численні перемоги). У 732 р. у битві біля Пуат'є він завдав поразки арабам, які вторглися до Франкської держави, і зупинив їхнє подальше просування в Європу. Вирішальну роль у його успіхах відіграло створення кінноти.

Перемога над арабами, у якій меровінгські королі не брали участі, надзвичайно піднесла авторитет майордома. Наступники Карла Мартелла зміцнили свою владу. Його син, **Піпін Короткий**, названий так за малий зріст, замислив стати королем. Щоб надати поваленню Меровінгів законності, він вирішив заручитися дозволом Папи Римського.

Підпис Піпіна Короткого.
Рукопис 755 р.

Посланець Піпіна Короткого прибув до Рима й спитав у Папи, чи може людина, яка не має влади, називати себе королем. Той відповів, що титул короля належить тому, хто має владу. У 751 р. Піпіна офіційно оголосили королем.

Вдячний Піпін перейшов Альпи й розбив лангобардів. Завойовані землі він подарував Папі. Так склався союз франкських королів з папством, і 756 р. виникла світська **Папська держава** із центром у Римі (нині це Ватикан, розташований на території декількох римських кварталів).

Розгляньте малюнок. Чому, на вашу думку, лангобарди виготовили королю залізну, а не золоту корону?

*Залізна корона лангобардів.
VI ст.*

Подумайте!

Чому Піпін Короткий потребував підтримки Папи Римського?

Римську знать не вдовольняло те, що, крім церковної, Папа дістав ще й світську владу. Один з пап, аби відстояти свої права, у VIII ст. наказав виготовити підроблений документ – «Константинів дар». У ньому розповідалось, що нібито ще в IV ст. імператор Константин, переселяючись до своєї нової столиці на березі Босфору, заповів Папі владу над Західною Римською імперією. Тому впродовж усього середньовіччя папи вимагали від імператорів і королів підпорядкування римському престолу. Лише в XV ст. остаточно доведено, що «Константинів дар» – фальшивка.

ПОДРОБИЦІ

2. Завоювання Карла Великого та утворення Франкської імперії.

Піпін Короткий заснував нову Каролінгську династію, назва якої походить від імені його сина – **Карла Великого** (768–814). Майже все своє життя Карл провів у війнах. Він приєднав до своїх територій Лангобардське королівство, Баварію та Саксонію. У союзі зі слов'янами франки розгромили Аварський каганат. Не зовсім вдалими були походи в Іспанію проти арабів, про що розповідає одна з перлин середньовічної літератури – епос «Пісня про Роланда». Нові межі своїх володінь Карл укріпив прикордонними областями – марками. Тепер його величезна держава охоплювала більшу частину Західної Європи з її численними племенами й народами. Цим вона нагадувала Західну Римську імперію. У Карла виникла ідея відродити імперію і стати імператором.

Якраз у цей час Папа Лев III, рятуючись від ворожої до нього римської знаті, прибув до франкського короля з проханням про захист. Карл здійснив похід на Рим і повернув Папі його престол. На

*Імператор Карл Великий.
Статуя. IX ст.*

Різдво 800 р. Папа поклав на голову Карла імператорську корону. Так на Заході знову виникла імперія.

Подумайте!

Що давала імператорська корона франкським королям?

Папа Лев III коронує Карла Великого. Мініатюра. IX ст.

Двічі на рік при імператорському дворі збиралися наради великих феодалів. З ними Карл узгоджував свої накази – капітулярії. Дуже багато зробив імператор для культурного розвитку своєї країни: створював школи, зводив прекрасні споруди. Саме тоді почали вести щорічні записи важливих подій – аннали. З усієї Європи Карл запрошував до себе освічених людей і багатьох з них призначав на державні та церковні посади. Франкська держава досягла найвищого розвитку. Але вона виникла внаслідок завоювань, об'єднувала різні народи і не могла довго залишатися міцною.

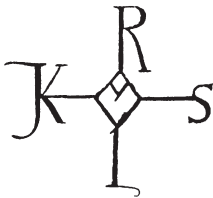

Документ

IX ст. З «Діянь Карла Великого» ченця Ноткера Зайки

Повернувшись після тривалої відсутності, Карл наказав, щоб з'явилися до нього хлопчики, яких він доручив (учителю) Клименту, і представили йому свої листи та вірші. Діти середнього та нижчого стану несподівано принесли твори, підсолонжені всіма приправами мудрості, знатні ж представили убогі та безглузді.

Тоді мудрий Карл відокремив тих, хто добре працював, і, поставивши їх праворуч від себе, звернувся до них з такими словами: «Я дуже вдячний вам, діти мої, що ви намагалися в міру своїх сил виконати мій наказ для вашої ж користі. Старайтеся досягти досконалості, і я дам вам чудові єпископства та монастирі, і ви завжди виглядатимете в моїх очах людьми, гідними поваги».

Монограма Карла Великого

Повернувши потім своє сповнене великого осуду обличчя до тих, хто стояв ліворуч, він кинув їм грізні та глузливі слова: «Ви, високошляхетні, ви, синки знатних, ви, розпечені красунчики! Розраховуючи на своє походження і статок, ви знехтували моїм повелінням і своєю доброю славою. Знайте одне: якщо ви негайно не надолужите попередню безтурботність невтомною старанністю, ніколи ніякої милості не дочекаєтеся ви від Карла».

1. Чому діти середнього та нижчого станів виявляли особливу старанність у навчанні?
2. Для чого Карлу потрібні були освічені люди і чи звертав він увагу на знатність їхнього походження?

3. Розподіл імперії. Син і наступник Карла Великого – Людовік Благочестивий, названий так за особливе шанування церкви, – поділив імперію між своїми синами. Після смерті батька між ними спалахнула «війна трьох братів», яка закінчилася підписанням у **843 р.** Верденського договору. За його умовами молодший з братів – Карл Лисий – отримав західні землі, здебільшого територію майбутньої Франції. Середньому – Людовіку – дісталася східна частина імперії, майбутня Німеччина. Старший – Лотар – зберіг імператорський титул. Він узяв собі Італію, а також широку смугу землі між володіннями братів, що її почали називати на його честь – Лотарингією.

Отже, Верденський договір поділив імперію Карла Великого на три частини. Було започатковано утворення трьох майбутніх європейських країн – Франції, Німеччини та Італії.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Яку династію заснував Хлодвіг?
2. Хто такі майордоми і яку владу вони мали?
3. Як виник союз Піпіна Короткого з Папою Римським?
4. Для чого було створено підроблений документ «Константинів дар»?
5. Чому Карл Великий прийняв титул імператора?
6. Як розпалася імперія Каролінгів? Які сучасні країни постали на її теренах?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. На контурній карті позначте території Франкської держави періоду Хлодвіга та імперію Карла Великого. Покажіть, на які частини розпалася імперія за Верденським договором, зафарбуйте їх у різний колір.
2. У зошитах намалюйте стрічку часу та позначте на ній ключові дати в історії франків.

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота у групах. Обговоріть діяльність: Теодоріха (1 група); Хлодвіга (2 група); Карла Великого (3 група). Презентуйте результати на загал. Зверніть увагу на те, що в їхніх діях було спільного і що – відмінного. Поміркуйте, хто з них, на вашу думку, був дійсно мудрим правителем.

Запам'ятовуємо дати

- 486 р. – заснування Франкської держави Хлодвігом
- 751 р. – проголошення Піпіна Короткого королем
- 800 р. – коронація та проголошення імператором Карла Великого
- 843 р. – Верденський договір, поділ імперії Карла Великого

§ 3 ТИСЯЧОЛІТТЯ ВІЗАНТІЇ

Пригадайте, який шлях і чому мав назву «із варяг у греки».

- **1. Візантійська імперія доби Юстиніана.** У 330 р. римський правитель **Константин Великий** – перший імператор-християнин – заснував на березі Босфору, на місці давньогрецької колонії Візантії, нову східну столицю своєї держави. Її назвали Новим Римом, а згодом – Константинополем (з грец. – містом Константина). Виключно вигідне розташування, на перехресті шляхів між Заходом і Сходом, швидко перетворило Константинополь на найбільше місто Європи.

У 395 р. єдину Римську державу було поділено на дві частини – Західну та Східну. До складу Східної Римської імперії увійшли Балканський півострів, Мала Азія, Сирія, Палестина, Єгипет, частина Криму, Месопотамія і Закавказзя, а також низка островів Середземного моря. Ці землі населяли різні народи – сирійці, грузини, вірмени, євреї, але провідну роль у житті імперії відігравали греки.

Візантійський солід

Придворні дивляться виставу на арені цирку. Барельєф. V ст.

Назву «Візантія» почали використовувати вже після загибелі імперії, історичний шлях якої складає понад тисячоліття: з IV ст. і до завоювання турками-османами в 1453 р.

Під час Великого переселення народів Візантія, на відміну від Західної Римської імперії, змогла захистити свої володіння від нашествия варварів. Вона не лише вистояла, а й залишилася країною з розвиненою економікою та культурою. На всіх торговельних шляхах від Західної Європи до Індії та Китаю можна було зустріти енергійних візантійських купців. Усюди цінувалася надійна й повновага візантійська монета.

Подумайте!

Як оцінювалася вартість монет у давнину?

У багатолюдних містах процвітали ремесла, а виготовлені візантійськими майстрами ювелірні прикраси, розкішні тканини, коштовний, скляний посуд не мали собі рівних. Візантійці дуже пишалися величиною й багатством своєї країни.

Уся повнота державної влади належала василевсу. Василевс (з грец. – імператор) видавав закони, командував військом, призначав на посади, тримав під своїм захистом церкву. Зі свого боку, церква стверджувала, що влада імператора є священною, він обраний Богом для володарювання над християнським світом і стоїть вище за всіх

інших людей. Панувало правило: «Що бажає імператор – має силу закону». Своє особливе становище візантійські правителі підкреслювали навіть в одязі. Тільки вони мали право носити плащі та взуття червоного (пурпурного, багряного) кольору.

Разом з тим влада імператора не була спадковою. Кожного нового правителя мали визнати військо, сенат і народ, тому на престол могли зійти навіть люди невисокого походження. Неодноразово імператорами ставали колишні солдати та навіть звичайні селяни. Проте, щоб утриматися на троні, їм доводилося прислухатися до думки знаті й чиновників і до настроїв простих жителів столиці. Коли мешканців Константинополя не влаштовував правитель, вони виходили на вулиці міста з криками: «Іншого імператора ромеям!». Інколи їм вдавалося досягти успіху, але частіше імператорів скидали в результаті палацових інтриг і заколотів.

*Імператриця Феодора.
Мозаїка. VI ст.*

Подумайте!

Пригадайте з курсу історії 6 класу значення терміна «демократія». Поясніть, чи можна його застосувати до Візантійської імперії.

Вершини своєї могутності Візантія досягла за правління **Юстиніана I** (527–565). Завдяки ясному розуму, невичерпній енергії, таланту політика та винятковій працездатності Юстиніан зійшов на імператорський трон. Великий вплив на нього мала дружина Феодора, у минулому циркова артистка. Вона брала участь в управлінні державою, а в складних ситуаціях ставала імператору надійною опорою.

*Імператор Юстиніан I
з почтом. Мозаїка. VI ст.*

Подумайте!

Чому навколо голови імператора Юстиніана зображено німб?

Свою головну мету Юстиніан вбачав у відновленні Римської імперії в межах до поділу 395 р. Щоб досягти цього, він проводив активну зовнішню політику й постійно вів війни, які вимагали величезного напруження всіх сил держави. Візантійське військо досить швидко розгромило Вандальське королівство в Північній Африці й відвоювало у вестготів частину Іспанії. І хоча для підкорення остготської Італії знадобилося двадцять років, зрештою Середземне море перетворилося на внутрішнє візантійське море.

Юстиніан дуже багато часу приділяв державним справам, часто працюючи і вночі. Через це він мало спав і отримав від сучасників прізвисько Безсонний государ. До розкоші ставився байдуже, але не шкодував грошей для прикрашання столиці, розуміючи, що її зовнішній вигляд підносить престиж держави. Чудові константинопольські палаці й будинки, пишність прийомів викликали захват не тільки у варварських правителів і послів, а й у досвідчених римлян. Утім і тут Юстиніан знав міру. Коли в середині VI ст. землетрус зруйнував безліч міст, він негайно скасував пишні палацові обіди для столичної знаті, а заощаджені чималі кошти надіслав постраждалим.

На сході Візантія вела виснажливі війни з Персією. На півночі їй доводилося тримати постійну оборону проти регулярних вторгнень слов'ян.

Срібні монети Юстиніана

Пригадайте! Які київські князі воювали проти Візантії? Хто з них прибив свого щита на брамі Константинополя?

Важким випробуванням для імператора стало народне повстання 532 р. «Ніка» («Перемагай!» – заклик повстанців) у Константинополі. Воно набуло такої сили, що Юстиніан збирався зректися престолу. Тільки рішучість Феодора змусила його придушити повстання.

Документ

VI ст. З «Таємної історії» Прокопія Кесарійського

Тим часом у царя відбувалася нарада: що ліпше робити – залишатися тут або втікати на кораблях. Багато говорили на користь першої або другої думки. Зрештою цариця Феодора сказала: «Зайвим було б, здається, зараз розмірковувати про те, що жінці непристойно бути відважною між чоловіками. На мою думку, втеча тепер для нас є невідгідною, хоч вона і вела б до порятунку. Тому, хто з'явився на світ, не можна не померти; але тому, хто колись царював, блукати вигнанцем нестерпно! Не приведи Боже позбавитися цієї багряниці [імператорського одягу] і дожити до такого дня, коли зустрічні не вітатимуть мене як царицю! Отже, государю!

Якщо хочеш врятуватися втечею, це неважко! Ми маємо багато грошей; ось море, ось кораблі! Але дивись, щоб потім, коли ти врятуєшся, не довелось тобі коли-небудь віддати перевагу смерті перед таким порятунком. Подобається мені старовинне слово, що царська влада – чудовий саван».

Так мовила цариця; слова її надихнули всіх.

Які риси характеру імператриці Феодори виявилися в її промові на нараді в царя?

Нескінченні війни, внутрішні чвари, жахлива епідемія чуми, яка забрала майже половину населення Візантії, – усе це вкрай виснажило сили імперії.

Своєму наступнику Юстиніан залишив порожню скарбницю, збідніле населення, знесилене військом й небезпечних ворогів на всіх кордонах держави. Для Візантії настали важкі часи: за століття вона втратила близько половини своїх володінь. Араби захопили найбагатші провінції Візантії – Єгипет, Сирію, Палестину, а в 717 р. з моря і суходолу блокували Константинополь.

Здавалося, столиця приречена на загибель. Але візантійці знищили арабський флот «грецьким вогнем» – запальною сумішшю, яку через спеціальні труби викидали на ворожі кораблі, спалюючи їх ущент. Порятунку не було: суміш горіла й на воді. Процес виготовлення «грецького вогню» охоронявся як державна таємниця, вороги так і не змогли її розкрити. Упродовж декількох століть ця грізна зброя неодноразово приносила візантійцям перемогу.

*Візантійці підпалюють арабські кораблі «грецьким вогнем».
Мініатюра. XIII ст.*

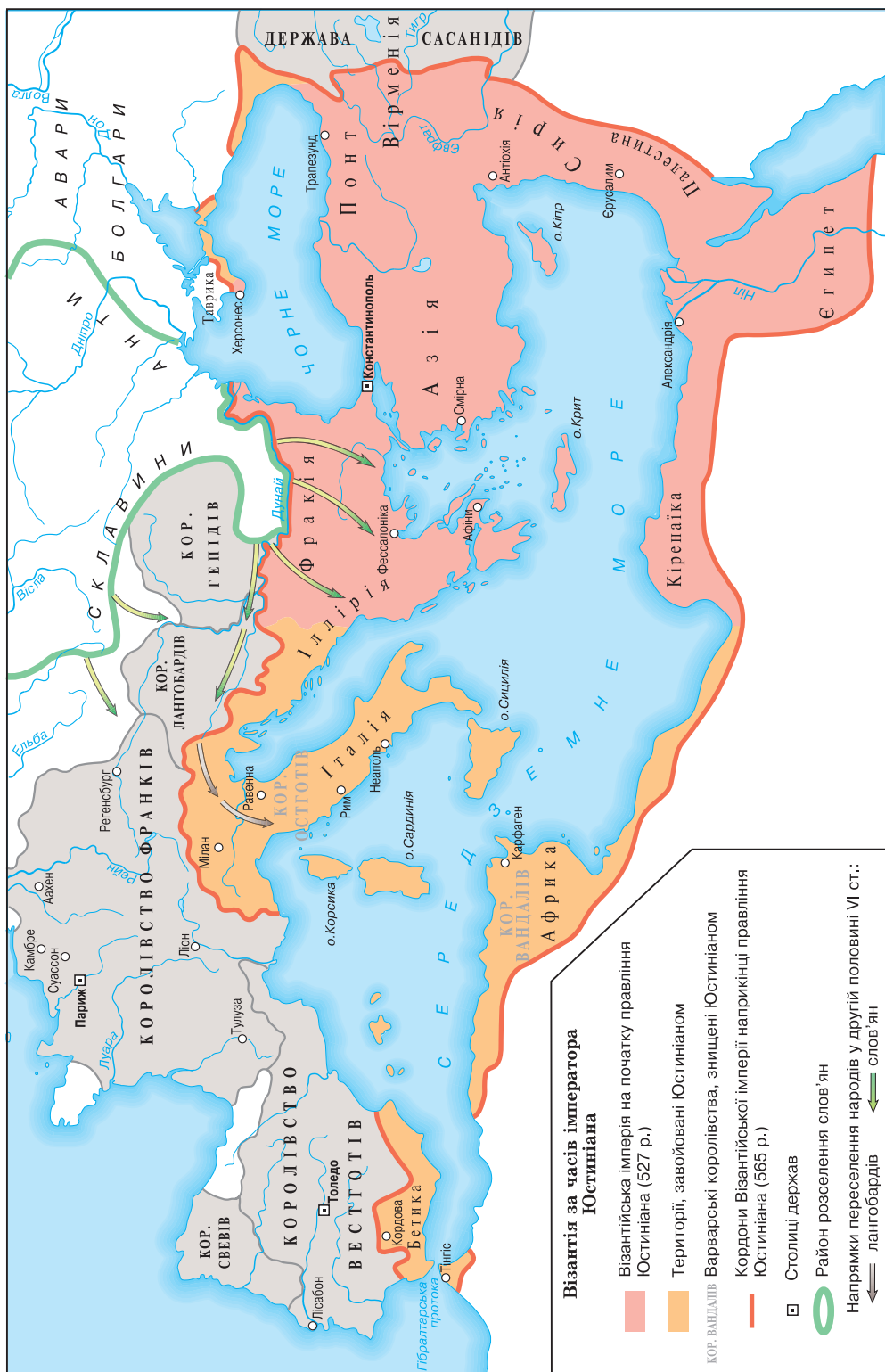
2. Розквіт Візантії за Македонської династії та династії Комнінів.

Усіма силами Візантія намагалася не тільки стримати натиск ворогів, а й відродити свою колишню могутність. Представник Македонської династії **Василій II** (976–1025) повернув імперії значні території і знову зробив її найміцнішою державою Європи. Проте постійні війни дедали більше виснажували країну, і невдовзі їй довелося перейти від завоювань до оборони.

Що щільніше стискувалося кільце ворогів навколо імперії, то значнішою ставала роль дипломатії – засобу мирного розв'язання міжнародних проблем. Візантійські дипломати славилися своїм умінням вести складні переговори, укласти вигідні угоди, знаходити потрібних союзників. Саме в них навчалися мистецтва дипломатії середньовічні європейці, а звичаї та правила поведінки візантійських послів заклали основи й сучасної дипломатії. При візантійському дворі

*Візантійські воїни.
Мініатюра. IX ст.*

завжди можна було побачити строкатий натовп послів з усіх кінців Європи, Азії та Африки, почути безліч мов. Прийоми в імператора проходили з небаченою розкішшю і мали на меті приголомшити іноземців, викликати в них трепет перед Візантією.

Розгляньте малюнок. Як художник зображує візантійське військо і як – болгарське?

Перемога імператора Василя II над болгарями. Мініатюра. 1014 р.

Х ст. Розповідь Ліутпранда, посла італійського короля Беренгара, про прийом у палаці василевса

Перед тронем імператора стояло бронзове, але позолочене дерево, на гілках якого сиділи птахи різних видів, також із бронзи з позолотою, і на різні голоси виспівували кожний свою мелодію. Трон імператора був виготовлений так майстерно, що спочатку він здавався низьким, майже на рівні землі, потім дещо вищим і насамкінець завислим у повітрі. Трон начебто охороняли надзвичайних розмірів леви, не знаю, бронзові чи дерев'яні, але визолочені. Вони били хвостами по підлозі, роззявляли пащу й голосно рикали.

Коли я зайшов, зарикали леви і птахи защебетали кожний на свій лад. Коли, схилившись перед імператором, я за звичаєм утретє вклонився, то, підвівши голову, побачив його в зовсім іншому одязі майже під стелею, хоча щойно він сидів на невеликому підвищенні. Я не міг зрозуміти, як це трапилось: мабуть, його підняли нагору за допомогою машини. Він не вимовив жодного слова, а якби й вимовив, то таке порушення церемоніалу вважалося б вищою мірою непристойним.

1. З яким почуттям посол італійського короля описує прийом у візантійського імператора?
2. Хто з кийських князів удостоївся прийому у візантійського імператора?

Проте внутрішнє становище імперії загострило боротьбу за владу. Військова аристократія посадила на престол **Олексія I Комніна** (1081–1118), талановитого полководця, політика й дипломата. Василевси династії Комнінів зуміли на ціле століття відродити славу Візантії. Вони відвоювали в турків Малоазійське узбережжя і підкорили частину

*Чудотворна ікона Божої Матері
«Нікопея», покровителька
Константинополя*

Сирії. Правління Комнінів завершилося громадянською війною. Імператори втратили трон, а сама імперія почала руйнуватися.

У 1261 р. імператор Михаїл Палеолог визволив Константинополь і відродив Візантійську імперію. Проте це була вже зовсім інша країна. Її територія та населення різко скоротилися, занепад торгівлі й ремесел підірвав економіку. Від імперії залишилася лише тінь її колишньої могутності. До того ж на Візантію насувався новий ворог – турки-османи, які створили на своїх землях власну войовничу державу.

Візантійська столиця вважалася неприступною. Тому, коли військо султана **Мехмеда II Завойовника** оточило Константинополь, на Заході були впевнені, що місто протримається декілька місяців, і не поспішали з допомогою. Але знеслена Візантія не змогла зібрати великого війська: 150-тисячним загонам османів протистояли лише 7000 захисників Константинополя. Султан не давав їм відпочити ні вдень ні вночі, постійно кидаючи проти містян свіжі сили. На п'ятдесятій день облоги почався вирішальний штурм Константинополя. Двічі місто відкидало ворога, однак після третьої спроби турки прорвалися за його мури. Василевс Константин XII загинув з мечем у руках. Увечері **29 травня 1453 р.** Мехмед II вступив у скорений Константинополь.

Після жахливого розгрому візантійська столиця лежала в руїнах. Більшість її жителів загинула, десятки тисяч полонених турки продали в рабство. У вогнищі пожеж назавжди зникли чудові твори мистецтва й безцінні рукописи. Християнські храми перебудували на мусульманські, замість хреста над ними встановили півмісяць. Візантійська держава припинила існування.

*Мечеть Айя-Софія.
Сучасний вигляд*

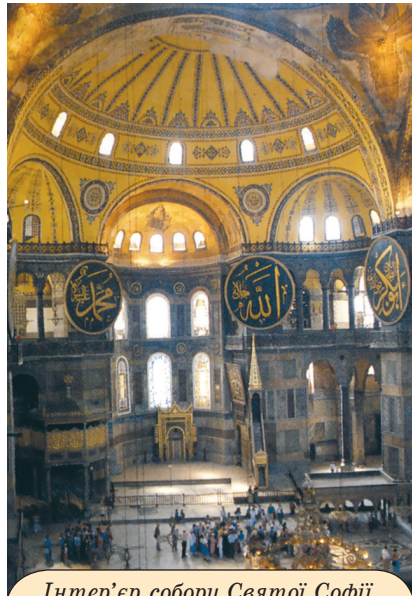
3. Культура Візантії. Візантійській імперії належить виняткова роль в історії людства. Тоді як після варварських нашествь Західна Європа поринула в «темні віки», саме Візантія зберегла для нащадків античний спадок і християнську культуру. Вона стала також головною хранительською культурних досягнень сусідніх країн Сходу. Історики навіть використовують поняття «Візантія після Візантії». Землі імперії населяли різні народи, і всі вони вплинули на розвиток візантійської культури.

Візантійці з великою шаною ставилися до знань. Усі діти навчалися в початкових школах: хто бажав, потрапляв до середніх шкіл, а в Константинополі існувала ще й вища школа, на кшталт університету. З нею пов'язана діяльність видатного вченого Лева Математика. Він започаткував алгебру, склав медичну енциклопедію, винайшов світлову сигналізацію, був поетом і створив для імператорського палацу статуї, яким надавала руху вода, і цим вони вражали іноземців. Візантійська наука досягла особливих успіхів у математиці, медицині, географії та хімії. Чимало талановитих творів вийшло з-під пера візантійських істориків.

Подумайте! Чому візантійці шанобливо ставилися до знань?

Справжньою перлиною світової архітектури став храм Святої Софії (Премудрості Божої) в Константинополі. Його звели за наказом імператора Юстиніана лише за п'ять років. Будівництвом керували два греки – Ісидор з Мілета та Анфимій з Трала. Майже квадратну будівлю (75×71 м) заввишки 51 м увінчано величезною банею діаметром 31 м. Вона спирається на чотири могутніх стовпи, які так майстерно замасковані, що виникає відчуття надзвичайної легкості бані. Коли ж через 40 прорізаних у ній вікон летить сонячне світло, здається, нібито баня пливе над храмом.

Захват викликає в сучасників і внутрішнє оздоблення собору: різнокольорова мармурова підлога, тонкий орнамент стін, мерехтливі мозаїки. Ювеліри наповнили храм богослужбовими предметами, ткачі – коштовними тканинами, майстрині-вишивальниці – вигадливим шитвом.

Інтер'єр собору Святої Софії в Константинополі.
Сучасний вигляд

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Чому Східна Римська імперія збереглася як могутня держава?
2. Якою була влада імператора у Візантії? Хто обирав нового імператора?
3. Чому імператора Юстиніана вважають одним з найвизначніших правителів середньовіччя?
4. Що таке «грецький вогонь» і яку роль він відіграв у бойових діях візантійців?

5. Чому, на вашу думку, візантійські імператори влаштовували іноземним послам такі пишні прийоми?
6. Які причини падіння Константинополя?
7. У яких галузях візантійська наука досягла особливих успіхів?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. Розгляньте карту «Візантія за часів імператора Юстиніана» (с. 28). На контурній карті покажіть території, завойовані під час правління Юстиніана. Позначте території, які «відірвали» від Візантії вестготи, лангобарди, араби, турки-сельджуки.
2. У зошитах на стрічці часу позначте дату, коли араби з моря і суходелу блокували Константинополь. Вирахуйте й позначте, через скільки років султан Мехмед II остаточно захопив місто.

ДІЄМО ТВОРЧО

Використовуючи матеріал підручника й додаткові джерела, спробуйте описати характер імператора Юстиніана I і роль імператриці Феодори в державних справах Візантії. Чи міг би імператор зробити все, що йому вдалося, без дружини? Відповідь аргументуйте. Пригадайте приклади, коли жінки гідно управляли державами.

Запам'ятовуємо дати

527–565 рр. – правління імператора Юстиніана

1453 р. – взяття турками Константинополя. Загибель Візантійської імперії

§ 4 АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ

Пригадайте, що таке Біблія і яке її значення як історичного джерела.

- **1. Природно-географічні умови Аравії.** Тоді як після загибелі Римської імперії Європа потерпала від глибоких потрясень, не менш важливі зміни відбувалися і на Сході. Тут, в Аравії, яку населяли араби, за декілька десятиліть утворилася єдина міцна держава.

Розгляньте малюнок. Які деталі мініатюри засвідчують, що це святкова трапеза?

Святкова трапеза мусульман. Мініатюра. XIV ст.

У центрі Аравійського півострова розташована величезна пустеля. Люди жили переважно на її околицях, а також на узбережжі. На більшій частині «кам'янистої Аравії» у пошуках пасовищ кочували бедуїни (степовики) зі стадами верблюдів, овець і коней. Найрозвиненішими були дві області – Ємен у південно-західній частині півострова і Гіджаз на заході. Крізь ці землі проходили важливі торго-

важливі зміни відбувалися і на Сході. Тут, в Аравії, яку населяли араби, за декілька десятиліть утворилася єдина міцна держава.

важливі зміни відбувалися і на Сході. Тут, в Аравії, яку населяли араби, за декілька десятиліть утворилася єдина міцна держава.

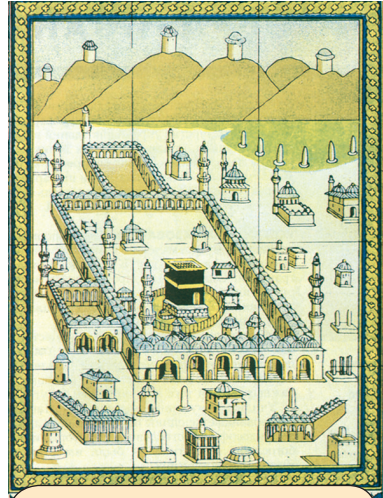

вельні шляхи з Індії до Візантії, що сприяло зростанню міст і піднесенню купецтва.

Араби, як і євреї, асирійці та фінікійці, належали до семітських народів. Вони довго залишалися язичниками. Перехід арабів до єдиної релігії – ісламу (з араб. – покірність Богові) – пов'язаний з іменем Мухаммада.

■ **2. Виникнення ісламу.** Мухаммад народився близько 570 р. у священному для арабів місті Мекка, де перебувала їхня найшанованіша святиня – Кааба (з араб. – куб).

Мухаммад був людиною справедливою та добропорядною, усі ставилися до нього з повагою. Щороку він усамітнювався в гірських печерах неподалік Мекки, постився і поринав у благочестиві роздуми. Якось там йому було видіння архангела Джебраїла (біблійного Гавриїла), який змусив Мухаммада повторювати заповіді Бога (Аллаха) зі священної книги. Так Мухаммад почав проповідувати нову релігію – іслам. Він закликав відмовитися від багатобожжя і визнати єдиного Бога, покаятися у гріхах і вести праведне життя.

Ісламська святиня Кааба.
Мініатюра. XIII ст.

Дізнайтесь! Кому, згідно з релігійними віруваннями, Бог відкрив десять заповідей, які стали Законом Божим для іудеїв та християн? Про це написано в Старому Заповіті.

Першими підтримали Мухаммада його дружина Хадіджа та найближчі друзі, які увірували: «Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммад – пророк (посланець) його». Проте в цілому населення Мекки поставилося до проповідей вороже. Несподівано його слова справили велике враження на жителів міста Ясріб. Вони почули Мухаммада, прийшовши до Мекки на ярмарок, і принесли додому вістку про Пророка.

VIII ст. З «Життя посланця Божого» арабського письменника і богослова Ібн Ісхака

Мухаммад промовив до них: «...Те, що я приніс, я приніс не для того, щоб домагатися багатств ваших, пошани поміж вас чи влади над вами. Але Аллах направив мене до вас посланцем, подарував мені книгу [Коран] і наказав мені бути для вас благовісником і застережником. Я повідомив вам послання Господа мого й напучував вас. Якщо ви приймете від мене те, що я приніс вам, то це буде щастя ваше в цьому житті і в майбутньому. Якщо ж ви відринете від мене, то я витерплю заради справи Аллаха, поки Аллах не стане суддею поміж мною та вами...»

З якою місією, за словами Ібн Ісхака, Аллах направив Мухаммада до арабів?

Рятуючись від фізичної розправи, Мухаммад з невеликою групою однодумців утік з Мекки до Ясріба. Ця подія отримала назву «хіджра» (переселення), а 622 р., коли вона відбулася, поклав початок мусульманського літочислення. Населення Ясріба поставилося до ісламу прихильно. Авторитет Мухаммада був тут такий високий, що місту навіть дали нове ім'я – Медина (місто Пророка). У Медині Мухаммад відкрив перший мусульманський храм – мечеть (від араб. «масджид» – місце поклоніння), визначив порядок богослужіння.

Мінарет

Сторінка з Корану. XIV ст.

Дізнайтесь! Який символ ісламу встановлювали над християнськими храмами Візантії замість хреста?

Тих, хто прийняв іслам, стали називати мусульманами – відданими Богові. Звід істин, які отримав від Аллаха і проповідував Мухаммад, було пізніше записано в **Корані** (від араб. «ал-куран» – читання голосно напам'ять). Ця священна книга мусульман поділяється на окремі глави – сури.

Святкова процесія на честь Рамазану. Мініатюра. XIII ст.

Крім Корану, чимало мусульман вшановують Сунну – збірку висловів Мухаммада та розповідей про його життя. На основі Корану й Сунни юристи розробили правила мусульманської поведінки – шариат (з араб. – правильний шлях).

Іслам установив для вірян п'ять основних правил. По-перше, потрібно вірити в єдиного та всемогутнього Аллаха та в пророчу місію Мухаммада. По-друге, щодня мусульманин повинен п'ять разів молитися. Молитися дозволяється де завгодно, треба лише дотримуватися певного ритуалу, але на п'ятничну молитву всі мусульмани зобов'язані збиратися в головних мечетях свого міста чи села. По-третє, обов'язком

мусульманина є піст з утриманням від їжі, пиття та розваг. Головний піст – Рамазан – триває місяць. У цей час усім, крім хворих і дітей, забороняється їсти й пити від сходу до заходу сонця. По-четверте, кожен мусульманин мусить віддавати п'яту частину своїх прибутків на потреби громади та на милостиню. І, нарешті, кожний, хто має можливість, повинен хоча б раз за життя здійснити хадж – паломництво до Мекки.

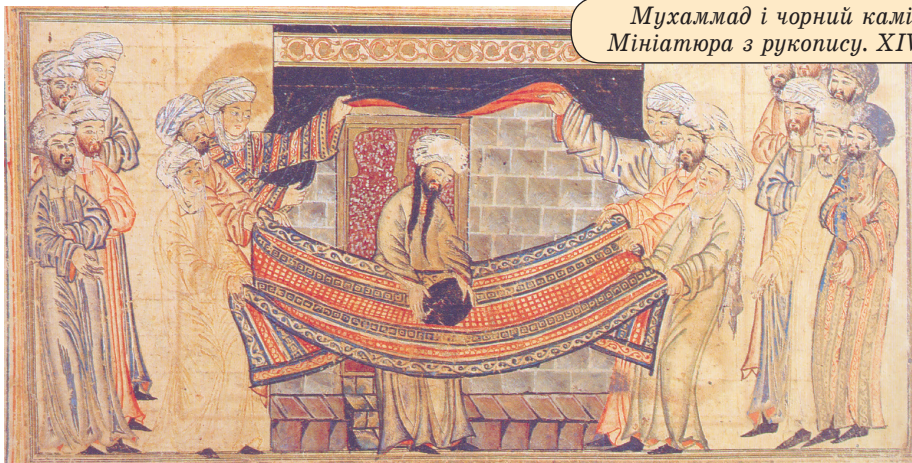
Мухаммад став правителем Медини. Він почав війну з Меккою і згодом захопив її. Мусульмани знищили зображення старих богів і перетворили Каабу на свою головну святиню. Поступово навколо Мухаммада об'єдналася вся Аравія.

Кааба – будівля із сірого каменю у формі куба. Ззовні вона покрита чорною парчею, на якій вишито рядки з Корану. Має скромне внутрішнє оздоблення: заощену мармуровими плитами підлогу і – ніяких меблів. У східному куті стоїть священний чорний камінь у срібній оправі. Вважається, що через цей камінь можна побачити рай. І кожний, кому вдасться це зробити, має потрапити туди після смерті.

Коли вирішили очистити Каабу, це робили всі мекканці. Але, коли знадобилося повернути до її стін священний чорний камінь, виникло непорозуміння. Кожен старійшина прагнув бути удостоєним честі покласти його на старе місце. Зрештою вирішили обрати суддю і підкоритися його волі. Цим суддею став Мухаммад, якого за чесність і мудрість співвітчизники називали людиною, «гідною повної довіри». Пророк розстелив на землі білу тканину, а в її центр поклав чорний камінь. Він наказав старійшинам взятися за кінці тканини та віднести камінь до стіни Кааби. Потім Мухаммад установив камінь на старе місце. Так мудро й мирно він усе владнав.

ПОПРИБИЦІ

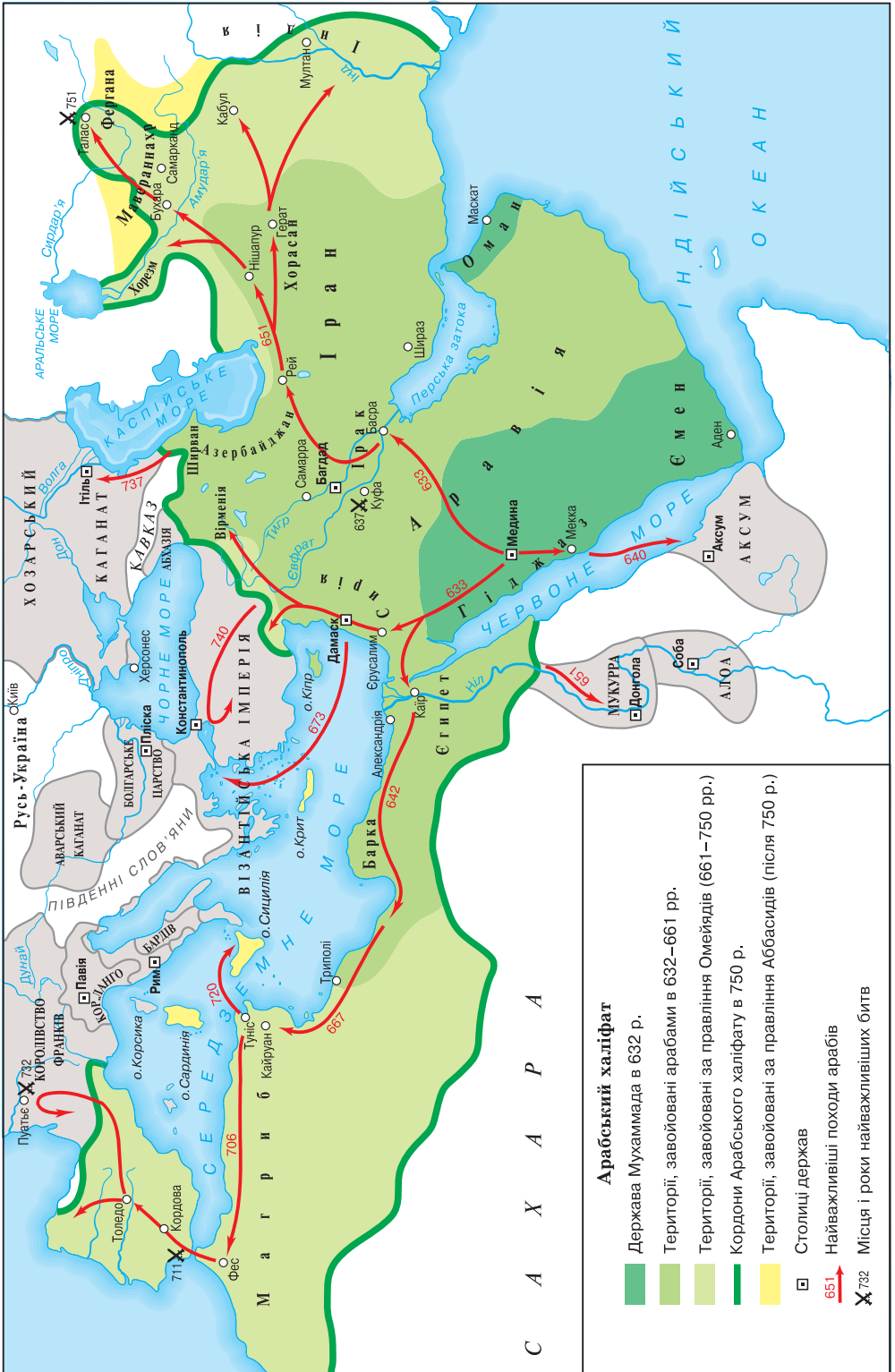
*Мухаммад і чорний камінь.
Мініатюра з рукопису. XIV ст.*

Розгляньте малюнок. Які почуття відображено на обличчях Мухаммада та старійшин? Чому художник саме так зобразив цих людей?

- **3. Арабські завоювання та халіфати.** Після смерті Мухаммада знать обрала з його найближчих сподвижників нового правителя – **халіфа** (заступника пророка), який зосередив у своїх руках усю духовну, світську

та військову владу. Мусульманська держава стала називатися **халіфатом**. Халіфи вели постійну боротьбу за владу. Тривалий час – з 661 по 750 р. – владу утримувала династія **Омейядів**, зробивши своєю столицею місто Дамаск. Іслам не лише об'єднав арабів, а й поставив перед ними мету: поширити нову релігію серед «невірних» і тим підтвердити її правоту. Найшвидше це можна було зробити за допомогою зброї, тому перше століття існування халіфату стало добою майже суцільних завоювницьких воєн.

Арабські халіфи вміло скористалися з того, що дві великі сусідні країни – Візантія та Іран – повсякчас виснажували одна одну нескінченними війнами. На їхні території обрушилася на своїх швидконогих скакунах легка кіннота халіфа Омара.

Невдовзі араби завоювали Сирію, Месопотамію, Палестину, Єгипет, Північну Африку й відчували себе там справжніми господарями. За легендою, Омар знищив залишки рукописів зі знаменитої Александрійської бібліотеки. Він сказав: «Усе, що у древніх книгах відповідає Корану, є в Корані, а те, що не відповідає, – не придатне для мусульман».

Подумайте!

Як ви оцінюєте висловлювання Омара щодо Александрійської бібліотеки?

Халіфат постійно розширювався за рахунок нових завоювань. Згодом під владою арабів опинилися частина Вірменії, Азербайджану та Грузії, а також Середня Азія і долина Інду. У 711 р. арабський полководець Тарік Ібн Зіяд подолав протоку, яку за його іменем назвали Гібралтар (від араб. «Гібр Аль-Тарік» – скеля Таріка), і підкорив більшу частину вестготських володінь в Іспанії. Окрилені успіхом араби перейшли Піреней та просувалися землями Франкської держави, аж поки їх не зупинив Карл Мартелл.

У середині VIII ст. халіфат володів землями в Азії, Африці та Європі. Поступово завоювники-араби перейняли розвиненішу культуру підкорених народів. У халіфаті розквітла торгівля, зросли міста, а вулиці прикрасили чудові палаци й мечеті. Саме тоді було зведено головну мусульманську святиню Єрусалима – мечеть Омара, сьогодні відому як Аль-Акса (Далека). У завойованих країнах мусульмани боролися з язичниками. До релігій, які визнавали єдиного Бога, – християнства та іудаїзму, вони ставилися терпимо. Християни та іудеї обов'язково платили податки, але їх не змушували приймати іслам.

Розгляньте малюнок. Де розташовано військо Мухаммада – ліворуч чи праворуч? За якими ознаками ви це визначили?

Військо Мухаммада протистоїть візантійському. Мініатюра. XIII ст.

VIII ст. Арабський автор Абу-Юсуф про мудрість халіфа Омара

Омару відчинили ворота міста, і він увійшов і сів у дворі церкви Воскресіння. Коли настав час молитися, він сказав патріарху Софронію: «Я хочу помолитися». Той відповів: «Повелителю вірян, помолися на тому місці, де перебуваєш». Омар відповів: «Тут я не молитимуся». Тоді патріарх привів його до церкви Константина і поклав йому цинівку всередині церкви. Омар сказав: «Ні, й тут я не молитимуся». І вийшов Омар на сходи, і помолився один на сходах. І потім сказав Софронію: «О патріарх, ти знаєш, чому я не помолився всередині цієї церкви?». Той відповів: «Не знаю, о повелителю вірян!». Тоді Омар сказав: «Якщо б я помолився всередині цієї церкви, то ця церква пропала б для тебе, пішла б із твоїх рук, і мусульмани після мене відібрали б її в тебе, кажучи при цьому: "Тут помолився Омар"».

1. Як Абу-Юсуф пояснює, чому халіф Омар відмовився молитися в християнському храмі?
2. Яке враження мав справити вчинок халіфа на християн?

Печатка Омара

Монети перших халіфів

750 р. владу у халіфаті захопила династія **Аббасидів** (нащадки Аббаса з Дамаска, дядька Мухаммада). Вони перенесли столицю до іракського міста Багдад.

У цей час країна досягла вершини економічного розквіту. Застосування іригаційних систем забезпечувало успіхи землеробства, високі врожаї рису та бавовни. Араби розводили цінні породи коней і овець. Здобули велику популярність вироби ремісників – тканини, славнозвісна дамаська сталь, зброя, скляні та ювелірні вироби, парфуми. Купецтво вело широку й жваву торгівлю. Двір халіфа потопав у розкоші.

Проте Аббасиди вже не могли тримати під контролем усе, що відбувалося у велетенській державі. Намісники окремих областей – **еміри** – поводитися як повноправні господарі підпорядкованих їм земель. Від халіфату одна за одною почали відокремлюватися великі території – Іспанія, Марокко, Закавказзя, Середня Азія, Вірменія, Єгипет. Невдовзі халіфи втратили реальну владу, а в XIII ст. під час монгольського нашествия їх навіть вигнали з Багдада. Арабська держава припинила існування, але на величезному просторі, яким колись управляли халіфи, поширився іслам. Виникло поняття «арабський світ».

■ **4. Розвиток арабо-мусульманської культури.** Коли завойовники-араби прийшли в Передню Азію, там існували давні культурні традиції.

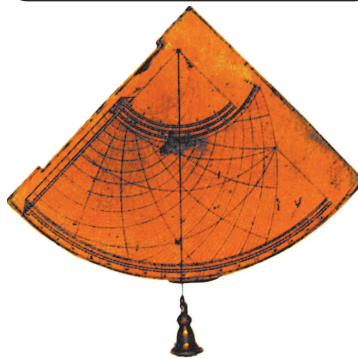
Місцеве населення (греки, перси, сирійці, євреї) дивилося на мусульман як на варварів. Проте араби дуже швидко сприйняли мудрість підкорених народів і на її основі створили власну високу культуру.

Іслам ставився до знань як до одного з проявів всемогутності Аллаха й вважав їх необхідною умовою справжньої віри. Цим заохочувався розвиток науки, а разом з нею і мистецтва, яке теж розглядалося як вид знань. Арабською мовою було перекладено чимало творів античних мислителів. На початку IX ст. при дворі халіфів навіть діяла перекладацька школа – Дім мудрості.

Астролябія. IX ст.

Арабський квадрант. IX ст.

Араби не тільки засвоїли античну спадщину, а й творчо її розвинули. Вони зробили вагомий внесок у різні науки. Математики створили алгебру, а винайдені в Індії цифри, унаслідок широкого вжитку їх саме арабами, і сьогодні називають арабськими. Астрономи вмів обчислювати окружність Землі, визначати розташування зірок на небі. Упродовж тривалого часу на Сході та в Європі мали величезну популярність медичні твори Ібн Сіні (Авіценни). Араби користувалися дуже точними картами та морськими приладами. Вони були невтомними мандрівниками, світ, про який вони знали, простягався від Тихого океану до Атлантичного.

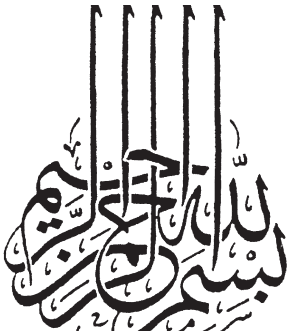
Дізнайтесь! Дізнайтеся з додаткових джерел про призначення астролябії та квадранта.

Арабська наука, на відміну від європейської, розвивалася при дворах халіфів або багатих вельмож. Там іноді навіть виникали своєрідні «академії наук». Це надавало арабській науці світського характеру та створювало простір для вільних досліджень. Саме цим пояснюється вищий рівень арабської науки порівняно з європейською.

Справжніми осередками освіти й наукової думки були арабські бібліотеки. Там працювали переписувачі, до того ж особливо цінувалися каліграфи – ті, хто вмів красиво писати. Матеріалом для письма слугували папірус, пергамент і папір, який почали виробляти з VIII ст. Аркуші паперу покривали крохмальним клейстером і полірували кришталевим яйцем. Від цього папір ставав міцним, а нанесені кольоровим чорнилом літери й візерунки – чіткими, яскравими та блискучими.

Урок в медресе – мусульманській школі. Мініатюра. XIII ст.

«В ім'я Бога Милостивого і Милосердного»

Зразок традиційних написів арабською в'яззю

Мусульмани винайшли безліч почерків і користувалися ними залежно від змісту тексту. Різними написами покривали стіни храмів, посуд, дорогі тканини, зброю. За наявності численних бібліотек і відносно дешевих книжок у арабських країнах діяло багато шкіл та університетів.

Мусульманська література створювалася спочатку арабською мовою, а з X ст. – і перською. Особливо цінувалася поезія, але популярними були також короткі повчальні оповідання та збірки казок. Назавжди увійшли до скарбниці світової культури всесвітньо відомі казки «Тисяча й одна ніч» і перський епос «Шахнаме» («Книга царів»).

Пригадайте! Які казки зі збірки «Тисяча й одна ніч» ви читали або дивилися фільми за цими казками?

Великих успіхів досягла архітектура. Головним будинком міста була мечеть – квадратна площа, оточена галереями на стовпах. З боку, зверненого до Кааби, ставили декілька рядів колон. Вони створювали відкриту у двір молитовну залу. Іслам забороняє вклонятися зображенням, тому в мечетях відсутні фрески та ікони. Проте їх пишно оздоблено мозаїкою та різьбленням, а каліграфічні написи з Корану створюють вишуканий орнамент. Шедевром архітектурного мистецтва такого типу є мечеть у Кордові, а справжньою перлиною мусульманської архітектури – палац правителів-емірів Альгамбра в місті Гранада в Іспанії.

Альгамбра. Сучасний вигляд

Альгамбра (від араб. «аль-хамра» – червона) утілила в собі уявлення мусульман про рай на землі. Палац височіє в оточенні розкішних садів з безліччю фонтанів і басейнів. У глибині його розташовано численні внутрішні дворики, де правителі приймали послів, обговорювали різні справи і відпочивали. За легендою, залишаючи християнам Гранаді, її 16-річний халіф гірко заплакав, коли востаннє поглянув на втрачений рай з висоти гірського перевалу. Відтоді цей перевал називають Стогін Мавра.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Як вплинули природа й географічне положення Аравії на заняття її населення?
2. Яку роль в об'єднанні арабів відіграло прийняття ісламу?
3. Що в перекладі з арабської означають терміни «Коран», «мечеть», «шаріат»?
4. Чим можна пояснити перемоги арабів у завойовницьких війнах?
5. Як іслам ставився до іновірців?
6. Чому арабська культура доби халіфату досягла такого високого для свого часу рівня?
7. Який висновок можна зробити на підставі арабського прислів'я: «Той не вмирає, хто віддає життя науці»?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. Покажіть на карті «Арабський халіфат» (с. 36) кордони Арабського халіфату в різні часи. Які території було завойовано за правління Аббасидів?
2. Порівняйте правила, які встановив Мухаммад для мусульман, з правилами, яких мають дотримуватися християни. Чи є в них щось спільне?

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота у групах. Підготуйте презентації про найвідоміші архітектурні пам'ятки: Візантії (1 група); Арабського халіфату (2 група); Русі-України (3 група). Презентуйте проекти на загальне. Що спільного є в архітектурних шедеврах того часу в різних народів?

Запам'ятовуємо дати

622 р. – вихід Мухаммада з Мекки до Медини (хіджра); початок мусульманського літочислення

661–750 рр. – халіфат Омейядів

750–1258 рр. – халіфат Аббасидів

ДІЗНАЄМОСЯ З ІНТЕРНЕТ-МЕРЕЖІ

Знайдіть в інтернет-мережі за пошуком «Франки: Темна сторона Хлодвіга. Dream School – Школа Альтернативної Освіти» відеоматеріал та перегляньте його. Що нового ви дізналися? Складіть історичний портрет Хлодвіга – представника династії Меровінгів. Окресліть його позитивні та негативні риси як правителя, політика, воєначальника.

Середньовічний світ Західної Європи

§ 5 СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО

§ 5 СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО

§ 6 ОРГАНІЗАЦІЯ ХРИСТІАНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

§ 7 СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЗАМКИ ТА СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДИ

§ 8 СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО

Утворіть з означених власних імен і термінів логічні пари: *Хлодвіг, Теодоріх, Карл Мартелл, Остготське королівство, Молот, «Салічна правда».*

■ 1. **Спілкування людини з природою.** Що віддаленіша від нас епоха, то міцніша залежність людини від природного середовища. У середні віки саме воно визначало, де розселялися люди і чим займалися, які вони мали суспільні інтереси, житло, транспорт, одяг, їжу тощо.

На світанку середньовіччя в Європі зберігався сухий і прохолодний клімат. У VIII–XIII ст. потеплішало, причому так, що, наприклад, в Англії стали закладати виноградники. Потім різко похолодало, і зниження температури тривало до XVII ст., поки не встановився клімат, який здебільшого зберігається й сьогодні.

Подумайте! Як зміни клімату могли впливати на життя середньовічної людини?

Надзвичайно важливу роль у житті середньовічної людини відігравав ландшафт. Існування величезних лісів давало можливість спалювати їх і використовувати попіл для удобрення ґрунту, отримувати деревину для будівництва, обігрівати житла та виготовляти знаряддя праці. У лісах збирали гриби, ягоди, мед диких бджіл, полювали, ховалися від ворогів. У річках і морях ловили рибу, водні шляхи використовували для пересування та ведення торгівлі. Гори були природними кордонами й фортецями. Недарма вважалося, що моря людей з'єднують, а гори – роз'єднують.

Розгляньте малюнок. Визначте, які засоби використовували в сільськогосподарській праці.

Селянська родина за роботою. Мініатюра. XIV ст.

Середньовічні люди не лише брали те, що давала їм природа. Намагаючись полегшити своє життя, вони освоювали природне середовище: будували канали й мости, осушували болота, перетворювали на ниви ліси. Подекуди це мало вкрай руйнівні наслідки для природи. Так, було винищено ліси в Англії, Франції, Іспанії, а в Голландії про колишнє лісове багатство країни нагадує тільки її назва – «Лісова країна».

- **2. Рух населення.** Середньовіччя знало чимало міграцій – масових переселень народів. Найбільшим серед них було вже згадуване Велике переселення IV–VII ст. Зростання населення, роки лихоліть змушували людей з процвітаючих куточків однієї країни переселятися та освоювати її віддалені райони. Це явище – **внутрішня колонізація** – стало масовим у середньовіччі Західної Європи.

На відміну від цього мирного процесу відбувалися **воєнні колонізації** – загарбання чужих земель силою зброї. Прикладом воєнної колонізації є переселення німців і голландців у Польщу, Чехію, Угорщину. У такий спосіб відбувалися освоєння околиць, обмін досвідом, розбудова міст і розвиток сільського господарства.

- **3. Три стани середньовічного суспільства.** Уже на світанку середньовіччя в германських народів виокремилася знать, до складу якої увійшли військові вожді, їхні найближчі дружинники й вірні слуги. Згодом усе інше населення також розпалося на окремі групи. Прийняття християнства привело до утворення численного духовенства. Нескінченні війни сприяли появі професійних воїнів. Праця на землі випала на долю селян. Так на початку XI ст. виникла нова структура населення, що відрізнялася від структури як римського, так і германського суспільства.

Тогочасні освічені люди, окреслюючи ці зміни, створили теорію про три стани: «**ті, що моляться**» – духовенство, «**ті, що воюють**» – світські сеньйори, або лицарство, «**ті, що працюють**» – селянство. Кожній людині Бог визначив місце в певній групі. Усі стани потрібні один одному: духовенство турбується про душі вірян, сеньйори захищають їх, а селяни

Розгляньте малюнок. Якими засобами художник показав належність зображених осіб до певного стану?

всіх годують. Щоб добре виконувати свої обов'язки, усі повинні жити в мирі та злагоді. У XII ст., з появою та зростанням середньовічних міст, до третього стану зарахували ще й містян. Один з тогочасних мудреців порівнював суспільство з людським тілом: містяни й селяни – це ноги, але хоча вони є опорою тіла, однак складають нижчий стан.

Знаць, духовенство, селяни. Франція. XIV ст.

XI ст. Єпископ Адальберон Ланський про три стани

Один стан – воїни, покровителі церкви й захисники народу, усіх без винятку, як сильних, так і слабких. Другий стан – селяни; ці нещасні люди мають щось лише ціною важкої праці. Усім – грошима, одягом, харчами – забезпечують вони весь світ. Жодна вільна людина не змогла б прожити без селян. Селянин годує господаря, який стверджує, що це він годує селянина. Так дім Божий [суспільство] поділяється на три частини: перші моляться, другі воюють, треті працюють. Три частини не потерпають від своєї відокремленості: послуги, які надаються однією з них, створюють умови для праці двох інших; своєю чергою, кожна частина піклується про ціле. Так цей троїстий союз залишається єдиним, завдяки чому панує закон, а люди насолоджуються миром.

XII ст. Притча єпископа Еадмера Кентерберійського про три стани

Приклад про овець, волів і собак. Призначення овець – давати молоко й вовну, волів – орати землю, собак – захищати овець і волів від вовків. Бог береже їх, якщо кожна із цих тварин виконує свій обов'язок. Так само й стани створив Він, аби виконували різну службу в цьому світі. Він установив одним – клірикам і монахам – молитися за інших, щоб вони, сповнені добротою, наче вівці, наставляли людей молоком проповіді й вселяли в них гарячу любов до Бога добрим прикладом. Він установив селянам, щоб вони, подібно до волів, забезпечували життя собі та іншим. Насамкінець воїнам установив Він виявляти силу в необхідних межах; як від вовків, захищати від ворогів тих, хто молиться й оре землю.

1. Як єпископи Ланський і Кентерберійський описують роль селян, лицарів та духовенства в житті суспільства?

2. Які аргументи наводять єпископи на користь того, що чинний державний устрій задовольняє всіх членів суспільства?

4. Феодалізм. Духовенство вважалося першим станом середньовічного суспільства. Але насправді провідну роль у ньому відігравали воїни,

бо саме вони захищали від ворогів короля, країну й народ. Тому головна тогочасна цінність – земля – перебувала здебільшого в руках «тих, що воюють». Вони отримували її за службу у вигляді **феоду** – земельного володіння з прикріпленими до нього залежними селянами. Він переходив від батька до сина разом з обов'язком нести військову чи іншу службу. Панівне становище в середньовічному суспільстві посідали великі землевласники – **феодалі**. Відповідно тогочасний суспільний устрій називають **феодалізмом**.

Подумайте!

Чому земля була найвищою цінністю для людей за середньовіччя?

*Французький феодал дає розпорядження управителю.
Мініатюра. XIV ст.*

В умовах постійних війн кожний великий феодал прагнув мати надійний загін важкоозброєних вершників. У нагороду за службу він роздавав їм більшу частину свого феода. Того, хто наділяв феодем, називали **сеньйором**, або **сюзереном**, а того, хто його отримував, – **васалом**. Якщо останній дробив отриманий феоде між своїми людьми, то вже ставав сеньйором для них. Його васали, своєю чергою, могли продовжити роздачі й теж перетворитися на сеньйорів. Отже, виникала своєрідна драбина, де кожний посідав певну сходинку й міг бути водночас васалом і сеньйором.

Такий порядок називають **феодалною драбиною**. Найбільшим землевласником був король. На нижчому щаблі драбини стояли звичайні лицарі. Вони вже не дробили феоде, оскільки прибутків з отриманої землі лицарю ледве вистачало на військові обладунки та утримання бойового коня. Таке підпорядкування має назву **васалітет**. В одних країнах, насамперед у Франції, діяло правило «васал мого васала – не мій васал». В інших, зокрема в Англії, усі феодалі мусили коритися королю і вважалися його васалами.

Установлення васального зв'язку накладало як на сеньйора, так і на васала певні обов'язки. Сюзерен мав брати васала під своє заступництво й захищати його від ворогів. Натомість васал забезпечував сеньйору «допомогу й пораду»: ніс військову службу і брав участь у судових засіданнях та обговоренні важливих справ при дворі сюзерена, у певних випадках надавав йому грошову допомогу.

У похід лицар вирушав у супроводі слуг і зброєносців. Обладунки (шолом, панцир, щит, спис і меч) були дуже важкими, тому їх везли на возі. Тільки перед самою битвою лицар озброювався і пересідав зі звичайного коня на бойового, здатного витримати такий тягар. Своїм виглядом вершник нагадував рухому фортецю.

ПОДРОБИШІ

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Який вплив мали природно-географічні чинники, зокрема ландшафт, на життя середньовічної людини?
2. Поясніть на прикладах терміни «міграція», «внутрішня колонізація», «зовнішня колонізація». Які були їхні причини й наслідки?
3. Як склалася теорія про три стани суспільства?
4. Чому сеньйору доводилося передавати значну частину своєї землі васалам?
5. Які обов'язки мали сюзерен і васал стосовно один одного?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

У зошитах схематично намалюйте середньовічну «феодальну драбину».

ДІЄМО ТВОРЧО

Попрацюйте з додатковими джерелами та поясніть на прикладах правило, яке діяло у Франції: «Васал мого васала – не мій васал».

§ 6 ОРГАНІЗАЦІЯ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Пригадайте з курсу історії 6 класу обставини виникнення та поширення християнства.

Упродовж майже двох останніх століть існування Римської імперії християнство було її державною релігією. Проте як світова релігія воно поширилося тільки в середні віки, і наслідком цього стало посилення церкви як форми організації вірян. Під час безперервних варварських нашеств'я лише церква, одна з усієї античної спадщини, не тільки зберегла, а й укріпила своє становище. Підтримка з боку держави сприяла її економічному зміцненню. Церква перетворилася на великого землевласника, а духовенство отримало звільнення від військової служби, податків і мита.

Території кількох провінцій об'єднувалися в **епархію** – церковний округ, на чолі якого стояв єпископ. На початку середньовіччя Західна Європа не знала міцної центральної влади, тому дуже зріс вплив римських єпископів. Їх називали папами. Оскільки першим єпископом Рима став один з найближчих учнів Ісуса Христа апостол Петро, папи вважають себе його спадкоємцями. Це дало папам підстави наполягати на своєму верховенстві над світською владою – королями та імператорами. Велику роль у зміцненні такої думки відіграло вчення видатного християнського богослова, єпископа Аврелія Августина. Йому належать слова: «Поза церквою – немає спасіння». Саме Аврелій проголосив церкву єдиним посередником між Богом і людьми.

На Заході християнську церкву очолив Папа Римський. На Сході головна роль належала Патріарху Константинопольському, або, як його називали, Вселенському патріарху. Вони постійно суперничали між собою за вплив на християн, однак діяти їм доводилося в різних умовах. Східна церква була частиною міцної держави, спиралася на неї і підкорялася владі імператора. Західна – прагнула піднятися над світською владою і підпорядкувати її собі.

Наприкінці IV ст. християни становили більшість населення Римської держави. Тоді ж почалося і тривало впродовж усього середньовіччя навернення в нову віру інших племен і народів Європи.

Місіонерством активно займалася і римська церква, особливо за Папи Григорія I Великого. Енергійний організатор і видатний політик, він дуже багато зробив для посилення та збагачення церкви. Григорій I вважав папство головною силою, яка покликана об'єднати християнський світ.

Григорій I Великий (540–604) походив зі знатної сім'ї. Він обіймав вищу в Римі адміністративну посаду префекта, але в 34-річному віці залишив її і став монахом. Продавши все своє майно, заснував сім монастирів й оселився в одному з них. Був представником Папи Римського при дворі візантійського імператора, а після повернення до Рима став абатом у монастирі. У 590 р. його першим з монахів обрали Папою, до того ж у вкрай важкий для Рима час, коли посилювався тиск лангобардів. Григорій I особисто вів з ними переговори, піклувався про біженців, забезпечував містян продовольством, створив ополчення та очолив захист Рима. Папа багато зробив для поширення християнства серед язичників.

Папа Григорій I Великий.
Різьблення по кістці. X ст.

Священник в одязі
для меси

За Каролінгів значно зросли земельні багатства церкви. Карл Великий узаконив церковну десятину – податок на утримання церкви. Її сплачували всі парафіяни у вигляді десятої частки врожаю. Церква заволоділа величезними коштами, але потрапила в залежність від світської влади. Франкські, а згодом і германські імператори на власний розсуд призначали пап. Феодальні сеньйори призначали єпископів, абатів, священників. Ці посади приносили чималі прибутки й тому опинилися в руках найближчих родичів світської феодальної верхівки.

Християнське духовенство поділялося на біле й чорне. Біле духовенство, або клір, несло службу серед людей – у миру. Кожен священник мав свою парафію, до якої належали жителі декількох сіл або міських кварталів. Він правив службу, здійснював церковні таїнства (хрещення, причастя, вінчання,

сповідь тощо) і від імені церкви допомагав бідним. Чорне духовенство – це ченці, або монахи (з грец. – одинаки).

Дізнайтесь! Кого з перших православних монахів ви знаєте? У яких монастирях вони жили?

Монахи жили не лише усамітнено, а й общинами – монастирями, до яких вступали, щоб служити Богові. У вільний від божественних служб час вони працювали – орали, сіяли, доглядали худобу. Чернецтво відіграло важливу роль у господарському житті середньовіччя. Нові типи упряжі, удосконалені млини та плуги – усе це спочатку з'явилося в монастирях, а вже потім у господарствах світських сеньйорів і селян. Чимало великих монастирів – абатств – на чолі з настоятелями-абатами перетворилися на великі феодальні сеньйорії.

За винятком коротких хвилин відпочинку, монахи мусили зберігати мовчання. Коли ж виникала потреба, вони спілкувалися за допомогою спеціальних знаків – своєрідною «німою мовою». Один з тогочасних свідків повідомляв: «Вона [мова] досягла такого рівня, що здавалось, нібито монахи втратили здібність до звичайної мови. Їм вистачало знаків для висловлювання всього, що потрібно». Наприклад, щоб попросити хліба, «робили коло із вказівного та великого пальців обох рук, тому що хліб має круглу форму». Для зображення поняття «поганий» підносили «розсунуті пальці до обличчя так, щоб нігті нагадували кігті хижої птиці».

ПОДРОБИЦІ

Виготовлення рукопису. Мініатюра. XIII ст.

Подумайте! Чому монахи мали майже весь час проводити в мовчанні?

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Чи впливало збагачення церкви на її авторитет і відносини зі світською владою?
2. Чому папи наполягали на верховенстві своєї влади над світською?
3. Що таке «ієрархія»? Як виглядала церковна ієрархія середньовіччя?
4. Чим біле духовенство відрізнялося від чорного?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

Запишіть у зошит відомі вам назви монастирів на території сучасної України.

ДІЄМО ТВОРЧО

У загальному колі обговоріть питання: чому в епоху середньовіччя людина не уявляла свого життя поза церквою?

§ 7 СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЗАМКИ ТА СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДИ

Пригадайте, який термін об'єднує такі поняття, як *король, граф, лицар, сюзерен, васал*.

- **1. Як жили лицарі.** З XI ст. усіх світських феодалів стали називати лицарями. Слово «лицар» (з нім. – вершник) стало синонімом знатності й благородства. Лицарями не народжувалися, а ставали. Це нелегке заняття вимагало не лише фізичної сили та особистої хоробрості, а й тривалої військової підготовки. У віці шести-семи років хлопчиків зі знатних сімей віддавали служити пажами при дворах великих феодалів, де їх навчали володіти зброєю та їздити верхи. Вони засвоювали також правила вишуканої придворної поведінки, училися танцювати та співати. Значно менше уваги приділялося вмінню читати та писати. Панувала думка, що лицарю це не потрібно. Усі добре знали старе франкське прислів'я: «Хто, жодного разу не скочивши на коня, до 12 років залишається у школі, той не здатен ні до чого більш путнього, ніж стати священником». Лише наприкінці середньовіччя частина лицарів стала усвідомлювати важливу роль освіти.

Посвячення в лицарі.
Мініатюра. XIV ст.

Сцени з лицарського життя.
Мініатюра. XIV ст.

Закінчивши навчання, юнак ще декілька років служив зброєносцем у лицаря: усюди супроводжував його і допомагав у битвах. Тільки після цього, у 18–20 років, відбувалося урочисте посвячення в лицарі. До пояса майбутнього лицаря прив'язували меч, надягали йому шпори й ударяли кулаком по потилиці. Щоб продемонструвати свою спритність, він стрибав на коня і вражав списом опудало. Іноді посвячення проходило на полі бою. Юнака вдаряли плазом меча і казали: «Будь лицарем!». Навіть король мусив пройти обряд посвячення в лицарі.

Порушення васалом своїх обов'язків, заплутаність відносин між сеньйорами та їхніми численними васалами, прагнення феодалів пограбувати слабшого сусіда – усе це призводило до безперервних війн. Церква намагалася обмежити їхній розмах. З кінця X ст. вона постійно закликала до «Божого миру». Упродовж нього, тобто з вечора середи до ранку понеділка, а також у великі свята воювати заборонялося. Пізніше накази про обмеження воєнних дій почали видавати королі. Згодом і феодали зрозуміли, що за будь-якої суперечки краще не знищувати церкви, млини і селянські посіви у володіннях один одного. Поступово склалися «правила війни», які стали частиною своєрідного «кодексу лицарської честі». Він передбачав хоробрість у битві, вірність сеньйору, захист християнської віри, надання заступництва знедоленим і немічним. Найганебнішим вважалося боягузтво, а честь цінувалася вище за життя.

Розгляньте малюнок.
У яких обладунках лицарі брали участь у турнірах?

Лицарський турнір.
Мініатюра. XIV ст.

У вільний від війни час улюбленою розвагою лицарів було полювання із соколом і лицарські поєдинки – турніри. На турніри, які перетворювалися на яскраві видовища, збирався натовп. Переможцем ставав той, хто за допомогою затупленого списа вибивав свого противника із сідла. Відбувалося це зазвичай без будь-яких тілесних ушкоджень. Турніри давали успішним лицарям чималий матеріальний зиск. Вони отримували за переможеного викуп, а також його коня, зброю і обладунки.

Справжній лицар мав бути також куртуазним, тобто вміти поводитися при дворі й віддано служити прекрасній дамі. Куртуазність (з франц. – ввічливість, чемність) означала чемність, галантність, щедрість, уміння складати вірші. Насправді не завжди і не всі лицарі дотримувалися цих правил. Будучи воїнами, вони звикали до крові й насильства, безжально грабували мирне населення, але зовні намагалися відповідати лицарському ідеалу, особливо при королівському дворі.

Подумайте!

Який зміст сьогодні вкладають у вислів «лицар на білому коні»?

У XIV–XV ст. зароджується дворянство, до складу якого увійшли лицарство й наближені до короля посадові особи. Дворяни вважали, що головна їхня відмінність від звичайних людей – особливі, притаманні лише їм якості: відданість королю, великодушність, відвага, вірність слову, вишуканість мови та вчинків. В Англії вони так і називали себе – джентльмени, що означало «приємні, культурні люди».

Дворяни жили за рахунок ренти – плати, яку вони отримували від селян за надану в їхнє користування землю. До фізичної праці й торгівлі дворяни ставилися як до занять ганебних. Справою, гідною їхнього звання, вони вважали лише службу у війську або при дворі короля.

2. У феодальному замку. Починаючи з X ст. складовою частиною середньовічного ландшафту стають замки. Головною причиною зведення цих фортець була постійна загроза мирному існуванню, прагнення захиститися від ворогів. Зазвичай замки будували на пагорбі або на високому березі річки – звідки можна було здалеку побачити ворога і легше оборонятися. До кінця X ст. замок – це двоповерхова дерев'яна вежа, донжон. Нагорі жив феодал, а внизу – воїни та слуги. На першому поверсі розташовувалися також господарські приміщення, кухня, зброярні та продуктові склади.

Замок оточував вал із частоколом і глибокий рів з водою, через який на ланцюгах перекидали міст. Коли його піднімали, доступ до замку ставав неможливим. В одну з веж вели важкі в'їзні ворота з міцного дуба, окуті зверху залізом. Позаду воріт, на певній відстані від них, розміщувалися підйомні ґрати. Тільки-но їх опускали, той, хто встигав прорватися за ворота, потрапляв у пастку.

З XI ст. феодали стали будувати кам'яні замки. Їх обносили двома, а іноді навіть трьома високими (до 15 м) і товстими (до 5 м) мурами. У мурах робили бійниці – вузькі отвори, через які ворога засипали стрілами, а по кутах ставили вартові вежі. У центрі, як і раніше, височів

*Замок Ельц у Німеччині.
XII–XVI ст. Сучасний вигляд*

донжон – тепер уже кам'яний. У його підземелля, у темряву і вологість, кидали ув'язнених – непокірних васалів і селян. Донжон не тільки був житлом феодала, а й останньою схованкою в разі падіння зовнішніх укріплень. Ворог міг узяти такий замок лише після облоги. Її тривалість залежала від кількості запасів харчів і води, тому кожний замок обов'язково мав свій колодязь. Під час будівництва донжона головною умовою були не розкішні покої, а надійні стіни. Згодом поряд з донжоном виник досить зручний будинок для проживання в мирні часи.

Життя за міцними стінами минало усамітнено й розмірено. Якщо не було війни, сеньйор полював, виконував вій-

Облога замку.
Мініатюра. XIII ст.

Знатне подружжя.
Мініатюра. XIV ст.

ськові вправи або розважався грою в м'яч, кості та шахи. Пані проводила час за рукоділлям. Тільки на початку літа замок оживав: справляли весілля, влаштовували змагання і бенкети.

Уся округа перебувала немов у затінку такого замку. У ньому феодал зосереджував свою владу й військову могутність. Тут стояли його воїни та збиралися васали, щоб виступити на захист володінь свого сеньйора. У середині замкових мурів переховувалися під час ворожих нападів навколишні жителі. За право вважати господаря замку своїм захисником вони сплачували податки й виконували деякі роботи, наприклад ремонтували укріплення. У своєму замку сеньйор судив васалів і селян. Крім нього, не було для них іншого правителя.

3. Трудівники-селяни. У середньовічній Європі землю переважно обробляли залежні селяни. Зрозуміло, що частину з них становили колишні римські раби. Але як перетворилися на залежних вільні германці? Відбувалося це по-різному. У той неспокійний час люди шукали захисту в могутнього сусіда. В обмін на заступництво вони віддавали феодалу свою землю і так потрапляли в залежність від нього. Залежними ставали також за борги, провину, після одруження із залежною людиною.

Свою землю феодал ділив на дві частини. Одну залишав собі – ліси, луки й панське поле, яке обробляли залежні селяни, а весь урожай з нього належав сеньйору. Другу частину землі феодал розбивав на ділянки та роздавав у користування селянам. За це вони мусили виконувати повинності на його користь. Насамперед селяни відбували панщину – працювали в панському господарстві два-три дні на тиждень у сезон сільськогосподарських робіт і ще декілька днів упродовж року. Також вони сплачували феодалу продуктивний або грошовий податок. Крім того, їм дозволялося молоти зерно лише на млині сеньйора, тільки його пресом давити вино, у його печі випікати свій хліб. За все це доводилося додатково платити.

На селян покладався тягар «громадських робіт»: ремонт мостів і захисних споруд, забезпечення сеньйора підводами для перевезення вантажів. Феодал був для залежних селян також і єдиним суддею.

Проте таких селян не можна назвати кріпаками. Адже сеньйор не мав права їх убити, продати без землі або розлучити із сім'єю. Якщо селянин виконував усі повинності, заборонялося зганяти його із землі. Ба більше, сеньйор був зобов'язаний захищати селян. І кожен феодал робив це, бо, зрештою, саме від результатів селянської праці залежав його добробут. Вільних селян у середні віки залишилося мало. Значну групу населення вони склали лише у Скандинавських країнах, де суворий клімат і брак родючих земель ускладнювали розвиток землеробства. Однак і вільні селяни перебували під судовою владою сеньйора.

Селяни та селянки не тільки працювали на землі. У кожному селі були свої майстри – ковалі, ткачі, гончарі. Вони виробляли все – від знарядь праці до одягу й посуду. Такий стан економіки, за якого майже все необхідне не купується, а виготовляється на місці, називається **натуральним господарством**.

Сільськогосподарські роботи. Мініатюра. XV ст.

Мешканці одного чи декількох сусідніх сіл об'єднувалися в громаду й усі важливі питання сільського життя вирішували на загальних зборах. Сільський схід установлював порядок користування угіддями – лісом,

Жнива і стрижка овець. XIV ст.

пасовиськом, сінокосом, які перебували у спільному розпорядженні всієї общини. Зазвичай громада обирала старосту, будувала власну церкву й утримувала священника. Вона дбала про порядок на своїх землях, допомагала бідним і сиротам, влаштовувала власним коштом сільські свята. Не дивно, що вигнання з громади за якусь провину було дуже суворим покаранням. Така людина ставала безправною та беззахисною.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Як здобували титул лицаря?
2. Які вміння та навички середньовічного лицаря найбільше цінувалися?
3. Як ззовні виглядав середньовічний замок?
4. Чому замки стали центром влади феодалів і чому феодал був єдиним суддею для залежних селян?
5. Які повинності мав виконувати селянин щодо землевласника?
6. Як сільська громада вирішувала важливі питання повсякденного життя?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

Розгляньте малюнки (с. 54, 55). У зошитах напишіть розповідь про збирання врожаю на полі та на пасовищі. Постарайтеся пояснити суть терміна «натуральне господарство», схарактеризуйте знаряддя праці, роль жінок у сільськогосподарському виробництві.

ДІЄМО ТВОРЧО

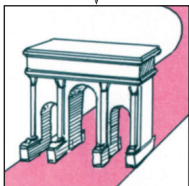
У загальному колі проведіть інтелектуальний «лицарський турнір». Заздалегідь домовтеся, хто буде складати питання для «лицарів», хто – судити турнір, хто буде «прекрасними дамами», які вболівають за своїх «лицарів», і розподіліть інші ролі. Переможцям можна підготувати символічні подарунки.

§ 8 СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО

Складіть логічні пари зі слів і термінів: *лицар, панщина, мур, дворянство, донжон, турнір, рента, селянин.*

- **1. Виникнення нових міст.** На світанку середньовіччя більшість античних міст лежала в руїнах. У X–XI ст. відбулися важливі зміни. Сільські умільці, які у вільний час майстрували все необхідне – від плугів до одягу та посуду, поступово залишили селянську працю і зробили ремесло своїм головним заняттям. Невдоволені високим податком, вони втікали від своїх феодалів і засновували поселення на перехрестях доріг, на руїнах старих римських фортець, біля замків і монастирів, поблизу річкових переправ і зручних морських гаваней. Тут охоче селилися також купці, а з посиленням селянської залежності – селяни-утікачі.

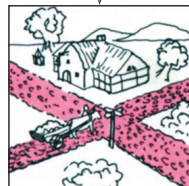
Виникнення
середньовічних міст

на місці
римських
поселень

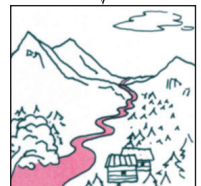
біля бродів
і мостів

на перехрестях
доріг

біля замків
і монастирів

біля
перевалів

Так, у X–XIII ст. дуже швидко стали відроджуватися старі міста та зростати нові. Спочатку вони виникли в Італії і Франції, потім – в Англії, Нідерландах і Німеччині, згодом – у Скандинавських країнах, Угорщині, Ірландії тощо. Особливо багато міст було в Італії, Фландрії і на берегах великих судноплавних річок – Рейну та Дунаю. Проте і в інших країнах їх було так багато, що зазвичай селянин міг дістатися найближчого міста впродовж дня.

Подумайте! Чому ремісники й купці будували міста саме в названих місцях?

2. За міськими мурами. Основну масу населення середньовічного міста складали ремісники та купці. Досить багато людей було зайнято у сфері послуг – перукарі (цирульники), банщики, корчмарі, слуги, вантажники, візники тощо. Неодмінною рисою міського життя стали корчми, шинки, готелі, громадські лазні та перукарні.

У великих містах жили феодалі зі своїми воїнами та слугами, королівські чиновники, юристи, викладачі шкіл та університетів.

У кожному середньовічному місті існували свої жебраки – ті, кому міська влада давала спеціальний дозвіл на збирання милостині. Хоча вони перебували на узбіччі міського життя, до них ставилися прихильно: роздавали гроші біля церков, влаштували притулки для старих і сиріт.

*Міські жебраки.
Вістарна картина. XV ст.*

Подумайте! Чому жебраки в часи середньовіччя збиралися саме біля церков?

Зазвичай середньовічні міста мали невеликі розміри й вміщували від кількох сотень до кількох тисяч мешканців. Місто з населенням 10–30 тисяч вважалося великим. Лише в деяких (Венеція, Флоренція, Кельн, Лондон, Прага, Генуя) проживало від 40 до 100 тисяч, і такі міста здавалися сучасникам велетенськими. Найбільшим був Париж: у XV ст. його населення сягало понад 200 тисяч.

Пригадайте! Які міста були найбільшими у стародавньому світі?

Міста своїм зовнішнім виглядом значною мірою відрізнялися від наволинних сільських поселень. Їх захищали зубчасті кам'яні мури з вартовими вежами: вони символізували могутність і свободу міста. Суворе покарання очікувало на тих, хто намагався зруйнувати міські мури.

Головним осередком міського життя була простора ринкова площа. З ранку до вечора на ній ішла жвава торгівля, юрбився народ, не відчував людський гомін. Тут містяни збиралися, щоб вислухати розпорядження або обрати органи влади, обмінятися новинами, відзначити свято.

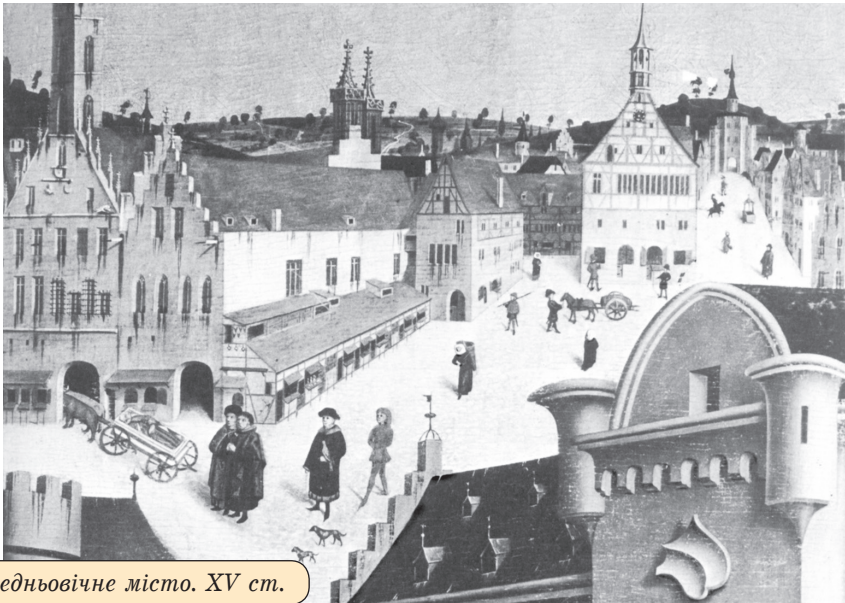
Будівництво кам'яного мосту та дерев'яних укріплень під час облоги міста. Мініатюра. XIV ст.

Прибиральник.
Мініатюра. XV ст.

На площі чи поруч із нею височів собор або головна церква міста. Сюди ж виходила й ратуша – будинок, де засідала та вирішувала важливі справи міська рада – магістрат. Собор і ратуша становили особливу гордість містян, мали величний вигляд і багате оздоблення. Неподалік височіла вежа – символ міської свободи. Її дзвін скликав містян на площу в разі небезпеки.

Дізнайтесь! У яких містах України збереглися будинки міських ратуш?

Середньовічне місто. XV ст.

На площу дивилися вікна будинків найбагатших і найшанованіших містян. У більшості міст дозволялося, щоб будинок мав лише три вікна, які виходили б на площу.

Від ринкової площі врізнобіч розбігалися вузькі криві вулиці. Землі в місті не вистачало, тому вулиці прокладали, керуючись правилом «не ширше довжини списа». Не завжди на міській вулиці могли розминутися два візки. Одна з вулиць старовинного Брюсселя мала назву «Вулиця однієї людини». Це свідчило про те, що дві людини не могли там розминутися. Будинки також ставили впритул один до одного. Вулиці були вузькі, темні й брудні. Каналізації не існувало, сміття викидали просто на вулицю. Систематично брукувати вулиці почали лише із середини XIII ст., однак аж до кінця середньовіччя таких вулиць було мало.

Коли люди зрозуміли, що бруд сприяє поширенню епідемій, стали вживати заходів для благоустрою міст. Уже з кінця XIII ст. магістрати стали постійно видавати відповідні накази. Згодом дотримання в містах чистоти й порядку стає в Західній Європі повсюдним. Завдяки численним зображенням і документам ми можемо яскраво уявити повсякдення середньовічного містянина.

Розгляньте малюнок. Які методи використовували для лікування хворих у середньовіччі?

Лікарня. Мініатюра. XV ст.

В усі часи і в усіх народів одяг залежав від клімату, добробуту людини та виду її занять. На розвиток середньовічної моди великий вплив справило християнство. Християнська церква суворо засуджувала все «тілесне» й вимагала, щоб тіло й голова були закритими.

З XIV ст. для виготовлення вбрання стали використовувати нові тканини – бавовняні, шовкові та оксамитові, а також коштовне каміння, вишивку, мереживо. Улюбленими прикрасами були браслети, ланцюжки, пояси, каблучки, вишиті й шкіряні гаманці, ґудзики тощо. Косметику, пахощі та парфуми за неймовірні гроші купували у східних купців.

Їжа лишалася простою: хліб, каша, боби, капуста, ріпа. Розкішшю були цукор і прянощі.

Важливу роль відігравала сім'я, до того ж законним вважався лише церковний шлюб. Хлопчики в містах зазвичай вчилися вдома до семи років. Далі вони отримували спеціальну освіту: опановували ремесло чи торговельну справу. У стосунках між людьми велику увагу приділяли чітко встановленим правилам поведінки, панували звичай і традиція.

3. Міські комуни. Міста виникали на землі сеньйора і тому залежали від нього. Кожний феодал заохочував виникнення міст у своїх володіннях, тому що за дозвіл займатися ремеслом і торгівлею містяни сплачували йому чималі кошти. Згодом прагнення сеньйорів витягти з міст якомога більше прибутків наразилося на опір. Спочатку містяни виступали лише за скасування найважчих податків і надання торговельних привілеїв. Потім перейшли до боротьби за самостійність міст.

Забудова міст.
Мініатюра. XIV ст.

Іноді містянам вдавалося мирно домовитися із сеньйором і викупити в нього окремі свободи. Але не всі сеньйори погоджувалися добровільно відмовитися від своїх прав. Тоді починалася запекла боротьба, яка нерідко супроводжувалася застосуванням зброї та інколи тривала століттями.

Сильні міста перемагали й ставали незалежними від сеньйорів. У Північній Італії та Франції такі вільні міста називали **комунами** (з лат. – спільний). Вони обирали зі свого середовища міську раду, мали власний суд, ополчення і фінанси, самі встановлювали податки.

*XI ст. З «Розповіді про власне життя» монаха
Гвіберта Ножанського*

Духовенство і сеньйори, щоб витягти з простолюду гроші, вступили з ним у переговори та запропонували за сплату достатньої суми надати право утворити комуно. Користуючись нагодою відкупитися від безлічі утисків, простолюд дав багато грошей цим срібллюбам. Після цього від англійців повернувся єпископ (сеньйор міста Лана). Коли він з обуренням говорив проти тих, хто укладав угоду, йому запропонували велику суму золота й срібла, і цього вистачило, щоб він пішов на поступки. Він склав присягу, що дотримуватиметься прав комуни...

Нездоланна заздрість до містян гризла єпископа та сеньйорів. Усі клятви вони порушили. Лють дикого звіра охопила людей нижчого стану; вони вчинили заколот і скріпили його клятвою вбити єпископа та його однодумців. Наступного дня безліч озброєних людей кинулися до палацу єпископа. Він вбрався в одяг одного зі своїх слуг, побіг у підвал під церквою і там сховався у винній бочці. Але єпископа витягли, і один з повстанців убив його.

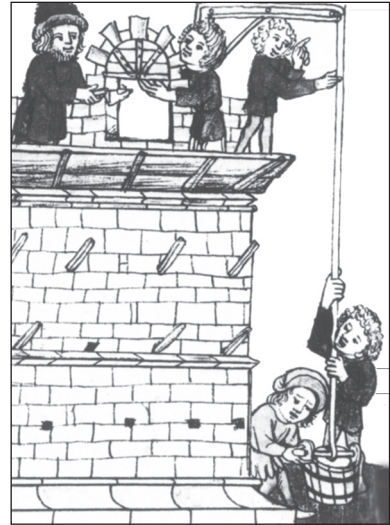

1. У який спосіб містяни домовилися із сеньйором про утворення комуни?
2. Як містяни відповіли на порушення домовленостей з боку єпископа?

■ **4. Ремесло та цехи.** Реміснича праця становила одну з основ господарського життя середньовічного міста. Ремісники однієї спеціальності селилися на одній вулиці й об'єднувалися в союзи – **цехи**. Головна мета створення їх – захист від конкуренції ремісників, які не входили до складу цехів. Важливою зброєю в боротьбі із суперниками була також висока якість продукції.

Поступово складні ремесла дробилися, і тоді виникали нові цехи. У XIII ст. у Парижі їх існувало понад 100. У невеликих містах зазвичай діяло півтора-два десятки цехів.

Дізнайтесь! Назвіть старовинні вулиці та райони українських міст, у назвах яких відбилися ремісничі професії.

Будівельники. Мініатюра. XV ст.

Повноправним членом цеху був лише **майстер**. Він працював у власній майстерні з власними сировиною та інструментами, а свій виріб повністю – від початку до кінця – виготовляв сам. Ремісники ревно приховували секрети професії і передавали їх лише своїм **учням**. Зазвичай майстер мав одного чи кількох учнів, які жили в нього вдома (там їх безжально використовували в хатній роботі). Навчання було платним, залежно від складності ремесла, і тривало від двох до восьми років. Після закінчення встановленого терміну учень ставав **підмайстром** – найближчим помічником майстра. Він уже вмів виконувати найскладніші завдання й отримував за це заробітну плату.

Бондарі. XV ст.

Підмайстер мусив сплатити вступний внесок за «членство» в цеху, засвідчити свою майстерність виготовленням зразкового виробу – шедедру, організувати вечірку для численних членів цеху. Не всі мали на це гроші, і тому повноправними членами цеху ставали переважно сини та зяті майстрів. Усі інші втрачали таку можливість і перетворювалися на «вічних підмайстрів».

Подумайте! Чому не всі підмайстри ставали майстрами?

Усі рішення цеху ухвалювали на загальних зборах майстрів. Під час таких зборів затверджували також статут – обов'язкові для всіх членів цеху правила. Статут повністю регулював працю ремісника, підпорядковуючи її суворим обмеженням: коли потрібно починати й закінчувати роботу в майстерні, які дні вважати вихідними, яку продукцію випускати. За дотриманням статуту наглядали обрані старшини. Вони очолювали цех та особисто забезпечували високу якість виробів.

До того ж цех дбав про збереження рівності між його членами. Статуту чітко визначали розміри майстерні, кількість у ній інструментів і верстатів, підмайстрів та учнів.

Подумайте! Чи справедливими були вимоги статуту, які забороняли конкуренцію серед майстрів? У чиїх інтересах їх було створено?

Цех об'єднував ремісників не тільки у праці. Він виставляв воїнів для ополчення та несення вартової служби на мурах і вежах міста. Члени цеху обов'язково допомагали родинам хворих або померлих колег. Кожен цех купував будинок, де засідали старшини й відбувалися бенкети, а також будував церкву чи каплицю на честь святого – покровителя свого ремесла. Усі міські цехи мали свої прапори та герби.

У XIV–XV ст. цехи досягли найвищого розквіту. Їм належала важлива роль у вдосконаленні середньовічного виробництва. Проте, остерігаючись його розширення, цехи почали гальмувати розвиток ремесла. Нерідко старшини знищували нові винаходи та переслідували винахідників.

Розгляньте малюнки. На їх основі опишіть, як відбувався процес виготовлення шовкових тканин.

Фарбувальники. Мініатюра. XV ст.

Виготовлення шовку. Мініатюра. XV ст.

5. **Торгівля та гільдії.** Поряд з ремісниками процвітанню міст сприяли купці. Більшу частину свого життя середньовічний купець проводив у ділових поїздках, пов'язаних з постійним ризиком. Суходільні шляхи перебували в жалюгідному стані й аж кишили розбійниками. На морі завжди існувала загроза потрапити не лише в бурю, а й у полон до піратів. До того ж купецький гаманець суттєво спустошували незліченні мита.

Подумайте!

Якими якостями мав володіти середньовічний купець, зважаючи на ризики та складнощі його роботи?

Усе це змушувало купців об'єднуватися в **гільдії** – союзи, які, на кшталт цехів, мали статут і старшин. Члени гільдії разом протистояли розбійникам і здобували торговельні привілеї в інших країнах, у скрутних обставинах допомагали один одному. Утім, попри всі негаразди, кількість купців постійно зростала. Молодих людей приваблювала можливість швидко розбагатіти й побачити інші країни.

Головні торговельні шляхи перетиналися на двох «перехрестях». Одне було в Середземномор'ї, де зосередилася майже вся торгівля Західної Європи з країнами Сходу. Першість тут належала італійським містам-суперникам Генуї та Венеції. Про їхніх мешканців говорили: «Увесь народ – купці!». Захід постачав сукно, зброю, золото й срібло. Зі Сходу надходили предмети розкоші: тонкі тканини, китайська порцеляна, прянощі, пахощі, коштовне каміння.

Другий центр торгівлі охоплював Балтійське й Північне моря. Там торгували товарами широкого вжитку – рибою, сіллю, хутрами, вовною, льоном, воском, деревиною та зерном. В обміні на Балтиці провідну роль відігравали купці з німецьких міст. Вони створили торгово-політичний союз на чолі з містом Любеком – **Ганзу**. Вона вела переважно посередницьку торгівлю, тобто займалася перевезенням і продажем товарів іноземного походження. Майже до кінця середньовіччя Ганза неподільно панувала на Балтиці й була такою могутньою, що навіть воювала з великими державами.

Сцена з життя ганзейського порту Гамбург. Мініатюра. XV ст.

Подумайте!

Чому, займаючись торгівлею, можна швидко розбагатіти або стати банкрутом?

Зазвичай торгівля відбувалася на щотижневих ринках. Але з XII ст. у життя Європи увійшли ярмарки – щорічні торги, куди з'їжджалися купці з найвіддаленіших куточків.

Щодня купці укладали угоди на величезні суми, а закінчивши справи, могли відпочити: на ярмарках народ розважали мандрівні актори й музиканти.

Марко Поло.
Мініатюра. XV ст.

Найвпливовіші купці з багатим досвідом залучалися до великої політики й допомагали розв'язувати складні міжнародні проблеми. Купці, які торгували з далекими країнами, сприяли розвитку географії. У XIII ст. спостережливий венеціанець Марко Поло склав розповідь про свою подорож Китаєм і Центральною Азією, яка довго залишалася улюбленою книжкою європейців.

Подумайте! Як купці сприяли розвитку географічних наук?

Купцям було складно орієнтуватися в безлічі монет з різних країн і місцевостей, тому виникла потреба в професійних знавцях грошей. Саме до них ішли купці, щоб за помірну плату поміняти свої повноцінні гроші на потрібну їм іноземну монету. Ці люди – **лихварі** – також брали гроші на зберігання і давали потрібні суми в борг під відсотки, переказували кошти з одного місця до іншого. **Лихварство** – надання грошей у борг з виплатою відсотків – існуватиме протягом багатьох віків. Купець віддавав свої гроші лихвареві та отримував натомість особливий документ – вексель. Показавши його в іншому місті, купець одержував свої гроші. Така послуга значно полегшувала купецьке життя: адже без готівки ризикована поїздка перетворювалася на зручну та безпечну подорож.

Лихварі працювали, сидячи на лаві перед столом, який мав безліч шухляд з розсортованими по них монетами. Згодом на зміну столику лихваря прийшов банк (з італ. – лава, прилавок). Перші банки виникли в Північній Італії – Ломбардії, на згадку про це нам залишилося слово «ломбард». Поступово стало звичним ретельно оформлювати всі ділові угоди. Купцю вже не потрібно було долати з товаром далекий шлях. Він залишався вдома, у своїй конторі, і звідси керував діями своїх торгових агентів в інших містах і країнах.

Позичання грошей у лихваря.
Мініатюра. XV ст.

Дізнайтесь! Як відбувається обмін грошей у наш час?

Розвиток торгівлі й банківської справи руйнував натуральне господарство. На зміну йому приходило нове грошове господарство, за якого значна частина як сільської, так і міської продукції виготовлялася для продажу на ринку.

Купець на своєму складі. Гравюра. Початок XVI ст.

ПЕРЕВІРЯЄМО СЕБЕ

1. Що сприяло виникненню міст?
2. Яким був зовнішній вигляд середньовічного міста?
3. Поясніть термін «міська комуна».
4. Як розгорталася боротьба між містами та сеньйорами і які були її наслідки?
5. Для чого майстри об'єднувалися в цехи?
6. Хто такі «вічні підмайстри»?
7. Що спонукало купців створювати гільдії?
8. Назвіть основні торговельні «перехрестя» середньовіччя. Яким товаром там торгували?
9. Як і чому виникли перші банки?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. На контурній карті позначте найбільші економічні центри Європи, міжнародні торговельні «перехрестя», найпопулярніші торговельні шляхи.
2. Складіть таблицю за двома рубриками: 1) переваги цехової організації; 2) недоліки цехової організації.

ДІЄМО ТВОРЧО

У зошитах напишіть розповідь про ділову подорож купця в період, коли ще не було гільдій, і ділову подорож його онука, коли вже існували банки.

ДІЗНАЄМОСЯ З ІНТЕРНЕТ-МЕРЕЖІ

Знайдіть в інтернет-мережі за пошуком «Середньовічний замок. Дарина Шама» відеоскрайбінг та перегляньте його. Чи сподобалося вам відео? У групах підготуйте невеликі п'єски на тему «У феодальному замку» та розіграйте їх у загальному колі.

Європейське суспільство і держави в X–XV ст.

§9 СКАНДИНАВІЯ В ДОБУ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§10 ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

СЕРЕДНЬОВІЧНІ

§11 ДЕРЖАВИ: ВІД

РОЗДРОБЛЕНОСТІ

ДО СТАНОВО-
ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ
МОНАРХІЙ

§12 ІСПАНІЯ ПІД ВЛАДОЮ
АРАБІВ І КАТОЛИЦЬКИХ
КОРОЛІВ

§13 ФРАНЦІЯ В XI–XV СТ.

§14 АНГЛІЯ: ВІД АНГЛОСАК-
СОНСЬКИХ КОРОЛІВСТВ
ДО СХОДЖЕННЯ
ТЮДОРІВ

§15 СВЯЩЕННА РИМСЬКА
ІМПЕРІЯ НА ШЛЯХУ
ДО РОЗДРОБЛЕНОСТІ

§16 ІТАЛІЯ В СЕРЕДНЬО-
ВІЧЧІ

§9 СКАНДИНАВІЯ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Пригадайте, кого слов'яни називали варягами.

- 1. «Людина Півночі». До сьогодні нас приваблюють яскраві образи середньовічних мешканців півночі Європи – Скандинавського півострова. Піднявши вітрила своїх кораблів, ці сильні похмурі люди долали моря, відкриваючи нові країни й континенти. Своєю хоробрістю та безжальністю в бою вони наводили на сучасників такий жах, що ті вірили, буцімто цих воїнів наділено чаклунською силою і зброя проти них безсила.

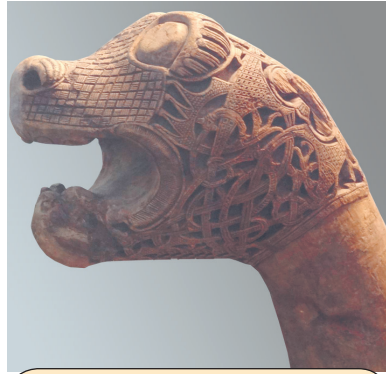

На півночі Європи умови життя були дуже важкими. Скандинавія вирізняється суворим кліматом, у її ландшафті переважають скелясті гори й ліси. Землі, придатної для обробітку, мало, навіть в урожайні роки припасів на довгу зиму не вистачало. Скандинави використовували щедрий дар природи – море, яке й годувало, і відкривало швидкий шлях до інших країн. Предки нинішніх датчан, шведів і норвежців успішно плавали як у відкритому морі, так і вздовж своїх берегів зі звивистими затоками – фіордами.

Корабель вікінгів. Мініатюра.
Початок XII ст.

Голова дракона, вирізьблена
на носі корабля. IX ст.

Скандинави були також вправними суднобудівниками. Вони створили найдосконаліший на той час корабель – довгий і вузький дракар, здатний уміщувати 50–60 осіб. Корму й ніс робили однаково загостреної форми. Це давало змогу не розвертати судно, а просто переставляти весла й пливти у зворотному напрямку.

За тиждень дракар міг перетнути Північне море, а за місяць – досягти берегів Італії. Кораблям давали імена («Довгий змія», «Пожирач вітру») і ставилися до них, як до свого житла. Скандинави не знали компаса, але вміли тримати правильний курс за сонцем, місяцем, зірками, польотом птахів, рухом косяків риби.

Кам'янисті землі Швеції та Норвегії не могли прогодувати населення, що зростало. Дедалі більше чоловіків поривали зі звичним способом життя й ставали **вікінгами** – сміливцями, які вирушали в морські походи на пошуки слави та здобичі.

Вікінги. Бляшки. VII ст.

У Західній Європі їх називали норманами – північними людьми, а на Русі – варягами. Повісивши щити вздовж корабельних бортів, вікінги сідали за весла, щоб невдовзі безжальними грабіжниками увірватися до чужих володінь. Період з кінця VIII до середини XI ст. у Північній Європі відомий під назвою «доба вікінгів». Пов'язані з ним події історики вважають відгомонам або останньою хвилею Великого переселення народів.

2. Походи вікінгів. У 793 р. вікінги напали на англійське узбережжя, де пограбували та спалили монастир. Так, Європа зазнала навали лютих скандинавських розбійників, які впродовж трьох століть несли із собою смерть, розруху та поневолення. Усією Європою лунала молитва: «Боже, врятуй нас від шаленства норманів!». Здебільшого набіги відбувалися влітку. Флотилії з десятків і сотень дракарів спустошували узбережжя, а потім під покровом ночі або туману входили в гирла річок і проникали в глиб країни. Висадившись на берег, вікінги грабу-

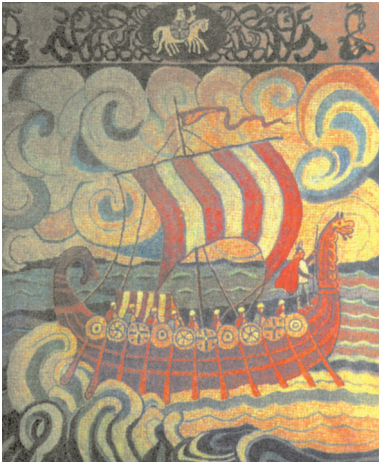
вали й знищували все на своєму шляху та швидко зникали зі своєю здобиччю в морі.

Спочатку з награбованим добром нормани поверталися зимувати додому. Згодом вікінги стали захоплювати чужі прибережні райони та будувати там свої укріплені поселення. Поступово вони прибрали до рук значну частину Ірландії та Англії і вже звідти здійснювали регулярні набіги на територію Німеччини, Франції, Італії та Іспанії.

Щоб відкупитися від норманів, по всій Західній Європі збирали «датські гроші». Вікінги їх охоче приймали, але продовжували захоплювати нові території. На завойованих землях Північної Англії вони створили Денло – область датського права, де скандинавські переселенці жили за

своїми звичаями. На початку X ст. під тиском норманів французький король віддав їм значну частину своїх володінь на півночі країни. Там виникло герцогство Нормандія. Його скандинавське населення перейшло в християнство, перейняло місцеві звичаї та мову. Згодом нащадки цих вікінгів – нормандці – відібрали у візантійців Південну Італію, а в арабів – острів Сицилію і заснували Сицилійське королівство. Пізніше воно перетворилося на могутню державу – Королівство Обох Сицилій.

Відкриття скандинавами Америки. Мініатюра. XIII ст.

Вікінги не тільки грабували та завойовували. Вони також займалися торгівлею і здійснювали мирну колонізацію. Норвежці відкрили та заселили острів Ісландія, давши йому назву «Країна льоду». У X ст. ісландець Ейрік на прізвисько Рудий знайшов «Зелену землю» – Гренландію. Його син Лейв Щасливий близько 1000 р. досяг узбережжя Північної Америки і назвав її Вінланд – «Країна винограду». Він на 500 років випередив Колумба, але з невідомих причин поселення вікінгів в Америці проіснували недовго. У самій Скандинавії дбайливо зберігали розповіді про країну Вінланд, інші ж європейці про існування далекої землі так і не дізналися. Вікінги плавали не лише на Захід, а й на Схід. Річками Русі-України вони проторували знаменитий шлях «із варяг у греки».

З XI ст. нормани дедалі частіше наражаються на серйозну відсіч. Європейські правителі створюють добре озброєні армії, укріплюють міста, будують замки, що дає їм змогу охороняти свої землі. Набіги вікінгів поступово вщухають. У 1263 р. шотландці відбили останнє вторгнення норвежців.

XIII ст. Ісландський письменник Сноррі Стурлуссон про норвезьких вікінгів

Кнут Могутній зібрався в похід. Він мав численне військо й величезні кораблі. Його особистий бойовий корабель, із визолоченою головою дракона на носі, уміщав шістдесят лав для гребців. У Хокона був інший корабель із сорока лавами для гребців і також із визолоченою головою дракона. Обидва кораблі мали вітрила в червону, синю і зелену смужки...

Бій ішов на носах кораблів, і лише ті, хто стояв там, могли рубатися мечами. Ті, хто був за ними в середній частині корабля, билися списами. Ті, хто стояв ще далі, метали дротики або каміння. А ті, хто стояв за щоглою, стріляли з луків...

Наступної весни вони спорудили кораблі і влітку відпливли до Гардариків [Русі-України]. Конунг Яріцлейв [Ярослав] добре прийняв Харальда Суворого з його людьми. Харальд став ватажком людей конунга, які охороняли країну. Харальд залишався в Гардариках декілька зим і ходив у походи Східним шляхом. А потім з

великою дружиною він вирушив у похід до Країни греків [Візантії]. У той час Країною греків правила імператриця Зоя. І коли Харальд прибув до Міклагарда [Константинополя], він вступив до неї на службу.

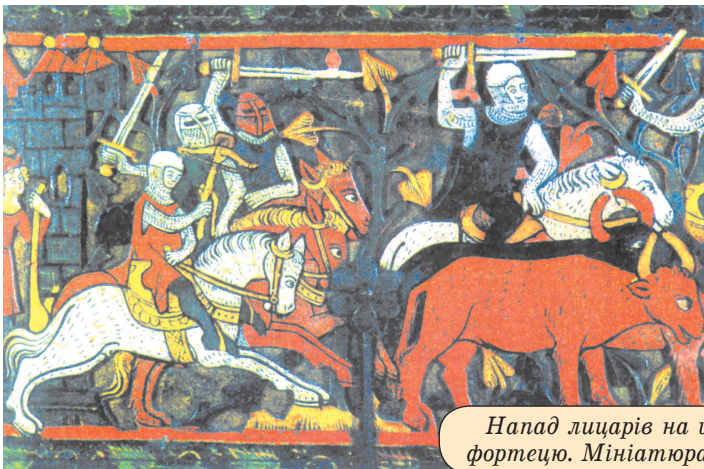
Як можна оцінити відносини між руськими князями, візантійськими імператорами та норманами?

У добу вікінгів у Данії, Норвегії та Швеції утворилися держави. Об'єднуючи Скандинавські країни, королі добре розуміли, якою важливою для зміцнення їхньої влади є підтримка церкви. Тому всі вони запроваджували християнство. Але християнізація наражалася на стійкий опір народу, який пов'язував захист своєї незалежності зі збереженням язичництва.

Після завершення доби вікінгів населення Північної Європи помітно зросло. Його основними заняттями були скотарство, землеробство, наземне й морське мисливство, рибальство, видобуток копалин – залізних руд і міді. Із припиненням загарбницьких набігів знать втратила головне джерело своїх прибутків і стала активно прибирати до рук землю. Частина вільних селян перетворилася на залежних і сплачувала за користування землею продуктивний оброк. Ті, кому вдалося зберегти власність на землю, вносили податки на користь держави.

Роль лідера серед Скандинавських країн належала Данії – країні, де населення було найчисленніше, земель, придатних для обробітку, – найбільше. Особливе значення мало те, що Данія володіла протоками, які з'єднували Атлантику, Північне та Балтійське моря. Це надавало їй важливих переваг у торгово-економічному й політичному житті Європи.

У XII ст. Данія вже мала лицарське військо й розпочала завоювання на Балтиці. Хрестові походи проти слов'ян Помор'я завершилися підкоренням і насильницькою християнізацією слов'ян. Швеція у той самий час приєднала частину фінських земель, а пізніше наразилася на агресію Новгороду. У XIV ст. Данія вела запеклі війни з Ганзою за панування на Балтиці, однак програла їх. Позиції німців у Данії надзвичайно посилилися.

Напад лицарів на шведську фортецю. Мініатюра. XIII ст.

Перед такою загрозою Данія, Швеція і Норвегія вирішили об'єднатися. У **1397 р.** у шведському місті Кальмар три держави уклали **Кальмарську унію** (з лат. – об'єднання). Відтепер на чолі їх стояв один король, але в кожній з країн продовжували діяти свої закони. Керівну роль в унії відігравала економічно найрозвиненіша Данія. Вона ж мала із цього об'єднання і найбільший зиск, оскільки управляла величезною державою датська королева **Маргрете**. Згодом Швеція і Норвегія відкрито стали на шлях здобуття самостійності та зрештою виборили свою незалежність.

Вікінги любили оповідати довгі захопливі історії про легендарні походи та битви. Героїчні пісні отримали назву «саги». Спершу саги передавали з покоління в покоління усно, потім їх стали записувати ісландські християнські ченці. Найвизначнішим твором, який у прозовій і віршованій формах містить безліч старовинних саг, є чудовий скандинавський епос «Едда».

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Що спонукало вікінгів до грабіжницьких набігів і на які країни вони нападали? Чим пояснювалися успіхи норманів?
2. Чи можна вважати норманів лише завойовниками?
3. Які держави нормани створили в Європі? Чому після переселення до Нормандії їхні нащадки перейняли місцеву мову та звичай?
4. Яке значення мала Кальмарська унія?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

Розгляньте карту «Нашестя VIII–X ст.» (с. 69), простежте напрями походів вікінгів. Покажіть на карті території, які завоювали нормани.

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота у групах. Об'єднайтеся у групи по чотири-п'ять учнів і проведіть блицтурнір з таких питань:

1. Що таке саги?
2. Де розташовувалася область Денло?
3. Який острів назвали «Країною льоду»?
4. Хто і коли відкрив «Країну винограду» – Вінланд?
5. Як нормани називали шлях до Русі-України?
6. На що збирали «датські гроші»?
7. Як називалися кораблі вікінгів?
8. Хто з київських князів приязно прийняв на службу Харальда Суворого?
9. Назвіть моря, якими плавали кораблі вікінгів.

Запам'ятовуємо дати

1397 р. – Кальмарська унія

§ 10 ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

Пригадайте, яку мусульманську святиню побудував Халіф Омар в Єрусалимі.

- **1. Перший хрестовий похід.** Наприкінці XI ст. племена турків-сельджуків, які сповідували іслам, захопили майже всю Малу Азію. Це ускладнило відвідування прочанами Палестини – Святої землі, де пройшло земне життя Ісуса, і Єрусалима – міста, де перебувала головна християнська святиня – Гроб Господній. З проханням допомогти в боротьбі проти сельджуків до Заходу звернувся візантійський імператор Олексій I Комнін. Його звернення мало відгук у римській церкві. У 1095 р. у французькому місті Клермон Папа Урбан II закликав християн до війни з мусульманами. Учасникам походу він пообіцяв відпущення гріхів і запевнив їх: «Хто тут згорьований і бідний, там радітиме і багатітиме». У натовпі, що слухав Папу, були лицарі, селяни, містяни. Вони зустріли палку промову Урбана II вигуками: «Так хоче Бог!». Люди нашивали на одяг хрести (звідки пішла назва «хрестоносці») на знак того, що готові вирушити на відвоювання Святої землі. Почалася доба **хрестових походів**.

Імператор Олексій I Комнін просить допомоги в Папу Урбана II. Мініатюра. XI ст.

XI ст. З «Єрусалимської історії» монаха Роберта Рейнського. З промови Папи Урбана II на Клермонському соборі

Земля ця, яку ви населяєте, стиснута вашою численністю і ледве годує тих, хто її обробляє. Звідси виникає те, що ви один одного кусаєте і пожираєте, ведете війни і завдаєте один одному безліч смертельних ран. Нехай же припиниться між вами ненависть, нехай змовкне ворожнеча. Ставайте на стезю Святого Гроба, вихопіть землю цю в нечестивого народу, підкоріть її собі.

Єрусалим – це пуп землі, край, плодоносніший порівняно з іншими, земля ця наче другий рай. І цей царствений град перебуває нині в полоні у своїх ворогів і знищується народами, які не відають Господа. Він не припиняє молити, щоб ви прийшли йому на допомогу.

Як Папа Урбан II переконував вірян іти у хрестовий похід?

Які ж причини спонукали до участі в хрестоносному русі? Звичайно, вагому роль відіграли релігійні почуття вірян. Однак поряд з ними існували й цілком земні мотиви. Селян вела надія отримати волю і землю. Купці розраховували на нові ринки й величезні прибутки. Лицарі

шукали слави й багатства. Правителі й знать прагнули розширити свої володіння. Найбільшу ж зацікавленість виявило папство. Воно мало на меті розширити вплив католицької церкви на Схід і зміцнити її позиції в суперництві з православ'ям, а також посилити свій авторитет у Західній Європі. Саме тому церква стала головним організатором хрестових походів.

Першими навесні 1096 р. виступили погано озброєні й невідготовлені юрби селян, до яких приєдналися групи лицарів і містян. Разом вони рухалися на Схід через Угорщину й Болгарію, грабуючи по дорозі місцеве населення і вчиняючи безлад. Уже в першій битві майже все це воїнство поклало голови під мечами сельджуків. Улітку й восени 1096 р. на Схід вирушило лицарство. Почався **Перший хрестовий похід**. Його учасники зазнавали великих втрат у битвах, страждали від незвичної спеки і хвороб. Лише в 1099 р. хрестоносці штурмом узяли Єрусалим і вчинили там страшенний розгром.

Дізнайтесь! Дослідіть, у яких літературних творах і кінофільмах ідеться про хрестові походи.

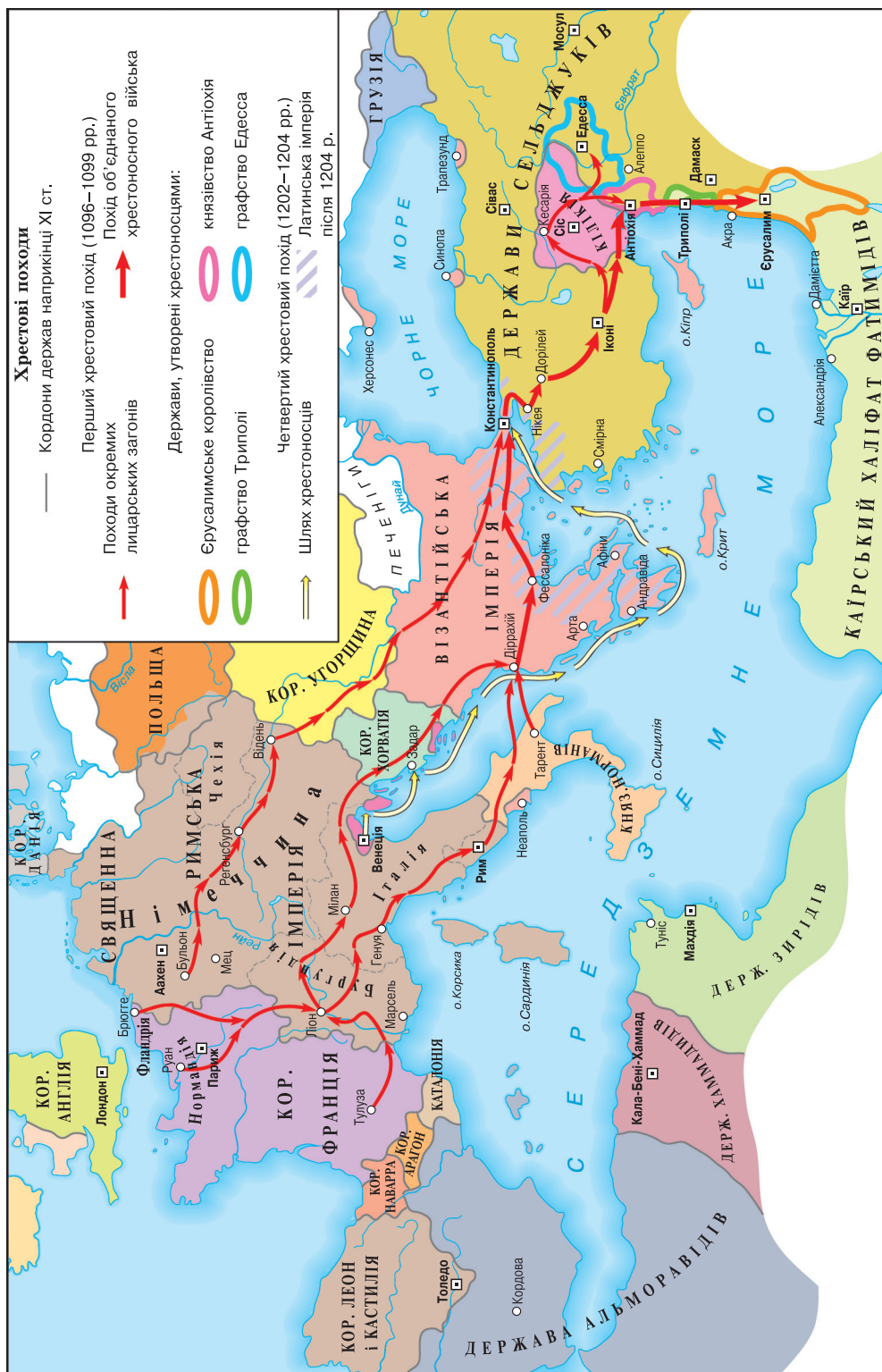
- **2. Держави хрестоносців.** На завойованих територіях виникли чотири держави хрестоносців, де панували перенесені із Західної Європи феодальні порядки. Завойовники перетворили місцевих жителів на своїх підданих і примусили сплачувати третину врожаю зерна, фруктів, маслин, винограду. Головну роль відігравало Єрусалимське королівство. Три інших – князівство Антіохія, графство Тріполі, графство Едеса – були меншими та слабшими. Вони склали васальну присягу Єрусалимському королівству, однак насправді лишалися незалежними. Усі ці невеликі держави були першими колоніями європейців на Близькому Сході.

Хрестоносці постійно воювали з мусульманами і зводили проти них могутні фортеці. Ці оборонні споруди, а також безперервний потік лицарів із Західної Європи дали змогу хрестоносцям упродовж 200 років утримувати свої володіння на Близькому Сході.

Для захисту держав хрестоносців і охорони паломницького шляху створили **духовно-лицарські ордени** – об'єднання лицарів, головною справою яких було боротися зі зброєю в руках проти «ворогів християнської віри». Їхні члени присягалися не одружуватися, жити в бідності та послуху.

*Зустріч хрестоносців з арабами.
Мініатюра. XIII ст.*

Печатка госпітальєрів

Печатка тамплієрів

Першим виник орден госпітальєрів. Ще до хрестових походів у Єрусалимі діяв притулок для прочан – госпіталь Св. Іоанна Милостивого. Пізніше там лікували поранених і хворих лицарів, а монахи, які доглядали за ними, створили орден. Зараз орден діє як звичайна благодійна організація.

Другим став лицарський орден тамплієрів, або храмовників (від франц. «тамплъ» – храм). Його перші лицарі розмістилися в Єрусалимі, там, де, за легендою, стояв колись храм царя Соломона. Тому орден і дістав таку назву. На печатці тамплієрів зображено двох лицарів, які скачуть на одному коні, що мало символізувати їхнє братерство й бідність.

Але всупереч цьому орден швидко став дуже багатим. Храмовники займалися лихварством, володіли землями, портами, верф'ями, могутнім флотом. Багатство давало їм змогу впливати на державні справи. Утім саме багатство стало головною причиною загибелі ордену на початку XIV ст.

3. Згасання хрестоносного руху. Духовно-лицарські ордени чимало зробили для захисту володінь хрестоносців, але вплинути на кінцевий результат боротьби були неспроможні. Об'єднавшись, мусульмани з XII ст. перейшли в наступ. Новий грізний ворог хрестоносців – єгипетський султан Салах ад Дін (європейці називали його Саладіном) у 1197 р. захопив Єрусалим. Звістка про це сколихнула християнський світ. Папа оголосив Третій хрестовий похід. У ньому взяли участь величезні сили на чолі з імператором Фрідріхом I Барбаросою, французьким королем Філіппом II Августом, англійським королем Річардом I Левове Серце.

Розгляньте малюнок.
Хто і з якими почуттями
зустрічає хрестоносців
удому?

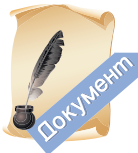
Повернення хрестоносців додому.
Мініатюра. XIII ст.

Однак суперництво правителів між собою, несподівана смерть імператора і відсутність єдності в лавах хрестоносців не дозволили їм вивратити Палестину з рук султана.

Під час Четвертого хрестового походу (1202–1204) хрестоносцям вдалося захопити Константинополь. Місто було варварськи спустошено та пограбовано. Візантія ослабла та згодом перетворилася на здобич турків, відкривши їм шлях для вторгнення в Європу.

У 1212 р. відбувся навіть дитячий хрестовий похід, у який вирушили юні німці й французи. Їхня доля склалася трагічно: частина дітей загинула під час корабельної аварії, інші – дісталися Александрії, але там потрапили в полон і їх продали в рабство.

У 1291 р. впала остання твердиня лицарства – місто Акра. Доба хрестових походів закінчилася. Зазнавши поразки, хрестоносний рух на Схід вичерпав себе і згас.

XIII ст. Із хроніки Жоффрау де Віллардуєна «Завоювання Константинополя»

Вогонь почав поширюватися містом, яке невдовзі яскраво запалало і палало всю ніч і увесь наступний день до самого вечора. У Константинополі це була вже третя пожежа відтоді, як франки і венеціанці прийшли на цю землю, і в місті згоріло більше будинків, ніж можна нарахувати в будь-якому з трьох найбільших міст Французького королівства.

Решта війська, розсипавшись по місту, набрала безліч здобичі – так багато, що справді ніхто не зміг би встановити її кількість або цінність. Там були золото й срібло, столове начиння й коштовне каміння, атлас і шовк, одяг на білячому й горностаєвому хутрі й взагалі все найкраще, що тільки можна відшукати на землі. Такої великої здобичі не брали в жодному місті із часів створення світу.

Як можна оцінити дії хрестоносців у захопленому Константинополі?

4. Наслідки хрестових походів. У результаті хрестових походів християни не змогли втримати свої головні святині. Так само й мусульманському світові було завдано руйнувань і спустошень. Остаточо було підірвано сили Візантії, що поглибило конфлікт православ'я із Заходом. Політична й соціальна напруга в Європі послабилася на певний час, що сприяло укріпленню королівської влади в Англії та Франції. Натомість авторитет католицької церкви було підірвано через невдачу хрестових походів та її кричуще збагачення.

Завдяки хрестовим походам у Західній Європі закінчилася доба «темних віків». Адже, ознайомившись із високою культурою Сходу, європейці стали відроджувати та підносити власну культурну спадщину. З образу хрестоносця – сміливого воїна, ревного християнина, ладного вирушити на інший бік світу задля порятунку святинь, – виник класичний образ середньовічного лицаря. Під час хрестових походів Захід відкрив для себе новий світ, культурніший і освіченіший, ніж європейський. Отримав поштовх розвитку історії, географії, математики, медицини тощо. Небажачого розвитку досягло мореплавання. Зросла західноєвропейська торгівля, посилювалося венеціанське та генуезьке купецтво, яке надавало кораблі для перевезення хрестоносців. Змінився і побут

європейців: поширилася звичка до чистоти і відвідування лазень, виник інтерес до гри в шахи і потяг до розкоші. Так, наприклад, поширення отримали дорогі тканини – атлас та оксамит, килими, вишукані прикраси. Запозичення зі Сходу проникли в усі сфери європейського життя: на озброєння лучників прийшов арбалет, в архітектурі та мистецтві повсюдно знайшли своє відображення арабські візерунки. Навіть такі звичні нам сьогодні речі, як матраци, дзеркала та дивани, з'явилися в Європі завдяки хрестовим походам.

Захід запозичив у східних народів гречку, абрикоси, лимони й багато іншого. Уявлення християн і мусульман одне про одного і про навколишній світ помітно розширилися.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Чому організатором хрестових походів була католицька церква?
2. Які мотиви спонукали хрестоносців вирушити на війну з мусульманами?
3. Чим вирізнявся устрій держав хрестоносців на Сході?
4. З якою метою було створено духовно-лицарські ордени і яку роль вони відіграли?
5. Чому хрестоносний рух зазнав невдачі?
6. Чи стали хрестові походи ударом для християнського світу? Як вони вплинули на мусульманську культуру?
7. Як змінилися побут та харчування європейців після знайомства зі Сходом?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. Розгляньте карту «Хрестові походи» (с. 75), простежте шляхи хрестових походів.
2. На контурну карту перенесіть кордони держав, утворених хрестоносцями на Сході. Зафарбуйте їх різними кольорами. Позначте місця битв.

ДІЄМО ТВОРЧО

Поміркуйте над тим, як відбулася зустріч двох світів під час хрестових походів. Використайте малюнок на с. 74. У зошитах напишіть невеликий твір про свої враження щодо зустрічі двох цивілізацій.

Запам'ятовуємо дати

1096–1099 рр. – Перший хрестовий похід

1291 р. – падіння Акри, останнього оплоту хрестоносців

§ 11 СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ: ВІД РОЗДРОБЛЕНОСТІ ДО СТАНОВО- ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ МОНАРХІЙ

Пригадайте причини та сутність політичної роздробленості Русі-України.

- **1. Середньовічне королівство.** За тисячоліття свого існування середньовічні держави подолали великий і складний шлях.

Конунги германських племен, які здійснювали напади на Західну Римську імперію, були звичайними військовими вождями. Вождь очолював дружину лише доти, доки вмів і вдало командував нею. Якщо ж йому не таланило, то його негайно усували і могли навіть убити.

На відміну від племінних вождів, королів не обирали. Їхня влада переходила у спадок усередині одного зі знатних родів.

Правителі варварських королівств не мали постійного місця проживання і весь час переїжджали з одного поселення до іншого. Вони жили за рахунок підлеглих, а також з прибутків, які давав власний домен – спадкове земельне володіння. Постійних податків тоді ще не існувало.

Усі свої скарби король возив у великих скринях за собою. Навіть у Карла Великого не було столиці, хоча найдовше він залишався у своєму палаці в Аахені.

Дуже довго середньовічні королівства не мали постійних і чітких кордонів. Король вважав свою державу військовою здобиччю. Він ділив її на частини між синами-спадкоємцями, а ті, своєю чергою, перекроювали володіння померлого батька.

*Коронування Карла Великого.
Мініатюра. XV ст.*

Подумайте!

До чого призводив поділ держави між синами – спадкоємцями короля?

Помітне розширення Франкської держави на початку IX ст. призвело до змін в її управлінні. На чолі великих племен стояли герцоги, власники спадкової влади. Решту території складали близько 200 графств, де розпоряджалися графи, яких призначав король.

Крім того, широкі права в управлінні окремими територіями отримували й деякі феодалі. По суті, вони перетворилися на повноправних володарів, хоча й залишалися васалами короля. До кінця XI ст. в більшості європейських країн ця феодальна вольниця мала перевагу над королем. Уже за наступників Карла Великого запанувала феодальна роздробленість, де діяв принцип: «Кожен барон – король у своїх володіннях». До короля стали ставитися як до «першого серед рівних».

У XII ст. королівська влада помітно зміцніла. Вона почала перетворюватися на грізну силу, що легко ламала опір непокірних. Що ж спричинило такі важливі зміни? По-перше, стрімке зростання міст. Вони стали надійними й багатими союзниками королів у боротьбі з феодальними сеньйорами. Міські гроші, отримані від торгівлі та ремесел, відчутно поповнили королівську скарбницю. По-друге, було впорядковано податки і забезпечено їхнє регулярне надходження в розпорядження короля. Він отримав можливість оплачувати працю чиновників, які відстоювали інтереси корони. По-третє, короля підтримали дрібні феодалі. Вони розуміли, що тільки міцна центральна влада здатна захистити їх від сваволі можновладних сеньйорів. По-четверте, об'єднання навколо трону прискорилося через загрозу зовнішніх війн. Адже в неспокійному середньовічному світі така небезпека існувала постійно.

Отже, влада зосередилася в руках короля. При ньому існувала королівська рада. До неї входили: канцлер – перший міністр, скарбничий – відповідальний за фінанси, маршал – головнокомандувач війська тощо. Почали діяти судові палати, сформувалася мережа чиновницького управління на місцях.

- **2. Становлення представницьких монархій.** На зламі XIII–XIV ст. систему управління доповнили органи, що склалися з представників трьох станів: духовенства, дворян і містян. У різних країнах вони мали різні назви: в Англії – парламент (з франц. – говорити), у Франції – Генеральні штати, у Німеччині – рейхстаг, в Іспанії – кортеси тощо. Право представництва надавалося лише окремим групам населення або окремим територіям. Кожна країна йшла до нової форми правління власним шляхом. Відповідно формувалися особливості парламентів окремих держав.

Так, у 1302 р. у Франції виникли **Генеральні штати** – орган для обговорення державних справ і затвердження запропонованих королем податків. Поряд із церковною і світською знаттю до участі в них допустили багатих містян – від імені «тих, що працюють». Кожний стан засідав окремо і мав один голос. Разом збиралися лише для ухвалення спільного рішення. Оскільки інтереси двох перших станів зазвичай збігалися, під час голосування вони мали перевагу над містянами, хоча ті й становили більшість населення країни. Генеральні штати стали надійним помічником короля в управлінні державою. Але те, що король скликав їх не регулярно, а лише в разі потреби і не звітував перед ними у своїх діях, робило Генеральні штати залежними від королівської влади.

Подумайте!

Чому Генеральні штати стали надійним помічником короля в управлінні державою?

В Англії **парламент** було започатковано під час громадянської війни в 1265 р., він допомагав королю керувати державою. Парламент протистояв домаганням знаті, забезпечував вчасне збирання податків, повідомляв короля про потреби станів. Згодом у парламенті утворилися дві палати. Вище духовенство і знать входили до верхньої палати лордів, у нижній палаті громад засідали по два лицарі від кожного графства і по два містянина від великих міст. Англійський парламент не тільки встановлював податки, а й брав участь в ухваленні законів. Виникнення парламенту перетворило Англію на сильну державу зі становим представництвом.

Ще в XI ст. в іспанській Кастилії (тоді незалежній державі) склався звичай скликати вищу світську та церковну знать для обговорення нагальних державних проблем. Потім у таких зборах стали брати участь представники міст і вільного селянства. Так виникли органи станового представництва – **кортеси**. Згодом вони почали діяти й в інших іспанських державах.

На зразок інших західноєвропейських країн у Польщі також склалася станова монархія. Король правив, спираючись на орган станового представництва – **сейм**.

Так у Європі виникли **станові монархії** – форма правління, де поряд з королем діяли органи станового представництва. Зазвичай їм дозволяло-

ся лише давати королю поради. Але навіть у такому вигляді вони допомагали узгодити цілі короля з інтересами повноправних станів королівства. Станові органи були першими паростками європейської демократії.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. У чому відмінність між племенними вождями та королями?
2. Чому середньовічні королівства не мали чітких кордонів?
3. Хто входив до королівської ради?
4. Як відбувалася робота Генеральних штатів у Франції?
5. Як було започатковано парламент в Англії?
6. Визначте функції станово-представницьких органів влади у країнах Західної Європи.

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

1. У зошитах запишіть причини зміцнення королівської влади з XII ст.
2. У зошитах складіть порівняльну таблицю представницьких органів Англії та Франції – парламенту й Генеральних штатів – за рубриками: 1) дата створення; 2) структура; 3) повноваження; 4) значення для країни.

ДІЄМО ТВОРЧО

Робота в парах. Поясніть одне одному суть висловів: «Кожен барон – король у своїх володіннях» (1) і «Васал мого васала – не мій васал» (2).

§ 12 ІСПАНІЯ ПІД ВЛАДОЮ АРАБІВ І КАТОЛИЦЬКИХ КОРОЛІВ

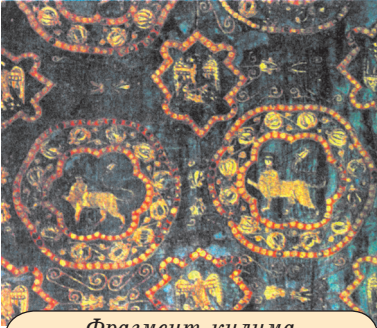
- **1. Мусульманська Іспанія.** Після завоювання візантійських володінь у Північній Африці араби повернули зброю проти Вестготського королівства. У 711 р. разом з берберами (корінними жителями Північної Африки), які незадовго до того прийняли іслам, вони вторглися в Іспанію. Уже в першій великій битві численніше вестготське військо зазнало нищівної поразки. Одна за одною загарбникам здалися всі великі фортеці королівства. Окрилені перемогою, араби й бербери (християни називали їх маврами) спробували просунутися в глиб Франкської держави, але їх, як ми знаємо, зупинив Карл Мартелл.

Подумайте! Чому численніше вестготське військо зазнало поразки?

Мусульманська Іспанія (або Ал-Андалус) залишалася складовою частиною Дамаського халіфату, але згодом оголосила себе незалежною державою. В XI ст. низка міжусобиць викликала розпад Ал-Андалусу на декілька десятків самостійних князівств. Певна частина місцевого населення прийняла іслам. Інші зберегли свою релігію, але засвоїли мову та звичаї загарбників.

Араби принесли на Піренейський півострів передові господарські досягнення і високі культурні здобутки. Буквально на очах Іспанія пере-

Фрагмент килима
з мавританської Іспанії

творилася на процвітаючий куточок Європи. Побудували досконалі зрошувальні системи, почали вирощувати нові сільсько-господарські культури (рис, цукрову тростину, бавовну) і розводити овець. У містах вирувало ділове життя, успішно розвивалися торгівля та ремесла. Виготовлені в Ал-Андалусі тканини, вироби з металу та шкіри славилися далеко за його межами. Міські школи мусульманської Іспанії давали найкращу в тогочасній Європі освіту. Сюди їхали вчитися вихідці з багатьох християнських країн.

Араби навчили Європу виготовляти папір. За незапам'ятних часів папір винайшли в Китаї, але про нього ніхто нічого не знав, поки у VIII ст. декілька китайських ремісників не потрапили в полон до арабів: їм повернули волю в обмін на таємницю виготовлення паперу. Через Північну Африку секрет паперового виробництва дійшов до Іспанії і швидко поширився Європою. Спочатку папір використовували лише ченці, але із XIV ст. він увійшов у вжиток і серед пересічних містян.

■ **2. Реконкіста.** Єдиною територією, яку маври не змогли завоювати, були важкодоступні гірські райони на півночі Піренейського півострова. Саме звідти й почалося визволення зайнятих мусульманами земель. Їхнє повернення отримало назву **Реконкіста** (з ісп. – відвоювання) і тривало майже вісім століть.

Документ

XI ст. «Загальна хроніка Іспанії» про взяття міста Толедо королем Альфонсо VI

Цього (1085) року зібрав король Альфонсо велике військо, і пішов, як це бувало й раніше, на Толедо, і почав облогу міста. Маври добре укріпили Толедо. Воно було обнесене мурами й надійно захищене річкою Тахо. Але скупчилось у Толедо безліч людей, і вичерпалися припаси. Маври мусили здати його королю Альфонсо...

І звернулися маври до короля з проханням, щоб не виганяв їх з міста і щоб зберегли вони свої будинки й майно, і все те, чим вони володіють. Король дон Альфонсо дозволив їм залишитись і наказав, щоб сплачували маври такі самі податки, які стягували з них мавританські королі. Крім того, оголосив він, що головна мечеть має довільно належати маврам. Трон короля було перенесено до королівського палацу в Толедо, і побудували там кам'яні мури й міцний замок, тоді як раніше були в Толедо лише земляні вали.

Крім того, оселилися в Толедо люди, які сповідували християнську віру, і осіли вони тут надійно, і було їх стільки, що чисельністю перевищували вони колишнє населення міста.

За яких умов король Альфонсо VI дозволив маврам залишитися в Толедо?

Одне за одним роздроблені мавританські володіння гинули під ударами християнських правителів. Кордони арабських володінь поступово

відсувалися на південь, а на звільнених землях виникали нові незалежні держави – Кастилія, Арагон, Португалія та інші.

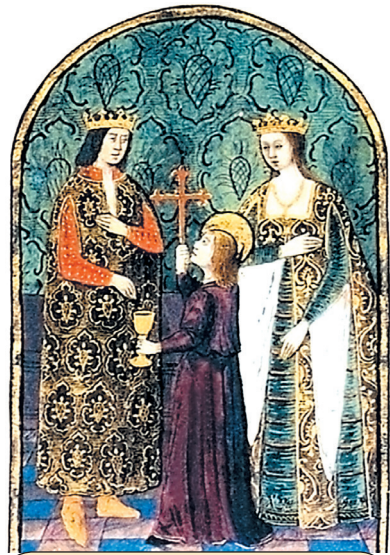
Століття Реконкісти не були суцільною смугою безперервних війн. Битви перемежовувалися періодами мирного співіснування, інколи досить тривалого. З XI ст. Реконкіста вступила в добу вирішальних успіхів. У середині XIII ст. за арабами зберігався лише Гранадський емірат, їхній останній оплот на Піренейському півострові. Із цього моменту Реконкіста надовго призупинилася. Два наступних століття християнські держави суперничали й воювали між собою, а в середині них не вщухала боротьба між королівською владою і знаттю.

Пригадайте! Яку назву мав орган станового представництва в Іспанії?

- **3. Утворення королівства Іспанія.** Важливі зміни відбулися після одруження в 1469 р. кастильської принцеси Ізабелли (ісп. – Ізабель) й арагонського принца Фердинанда (ісп. – Фернандо). Згодом кожний з них успадкував трон свого королівства, і в 1479 р. дві найбільші держави Піренейського півострова об'єдналися. Утворилася **династична унія** – злиття двох монархій під спільною владою правлячого подружжя. Унія Кастилії та Арагону заклала основи для появи єдиної Іспанії.

Фердинанд та Ізабелла здійснили важливі кроки на шляху об'єднання країни. Було створено новий апарат управління, внесено зміни в державні закони, набрано постійне наймане військо. Укріпивши свої позиції, правляче подружжя перейшло в наступ на останню арабську твердиню – Гранадський емірат. Війна з густонаселеною і розвиненою державою затягнулася надовго, але 1492 р. Гранада склала зброю. Багатовікова Реконкіста завершилася. Арабської Іспанії більше не існувало. За винятком Португальського королівства, уся територія Піренейського півострова опинилася під владою Фердинанда та Ізабелли.

Реконкіста проходила під знаком боротьби християнства з ісламом і спиралася на широку підтримку католицької церкви. За виняткову відданість вірі Папа навіть дарував Фердинанду та Ізабеллі титул – Католицькі королі. Як фанатичні католики, вони прагнули, щоб в об'єднаній країні їхні піддані належали до однієї церкви. Над безліччю мусульман і євреїв, які ще із часів арабського вторгнення проживали в Іспанії, нависла загроза. Спочатку вийшов королівський наказ про вигнання з країни всіх євреїв, що відмовилися перейти в християнство. Наступний удар спрямовувався проти мусульман. Хоча Гранада капітулювала з правом зберегти свою віру, звичаї і майно, переможці швидко забули всі обіцянки. Підступно порушивши договір, вони силоміць змушували мусульман охрещуватися. Тих, хто відмовлявся зректися віри батьків, кидали до в'язниць, де на них чекали жорстокі тортури.

Фердинанд та Ізабелла.
Мініатюра. XV ст.

У ті часи іспанську землю залишили сотні тисяч маврів та євреїв. Країна втратила чи не найактивнішу і найпрацелюбнішу частину свого населення – фінансистів, учених, лікарів, купців, безліч ремісників і селян. Із собою вони вивозили гроші, ділові зв'язки, наукові знання і професійні навички, що завдало непоправної шкоди господарству та культурі Іспанії. У країні запанувала атмосфера релігійної нетерпимості.

ПЕРЕВІРЯЄМО ЗНАННЯ

1. Як арабське завоювання вплинуло на економіку та культуру Іспанії?
2. Як були пов'язані Реконкіста й об'єднання Іспанії?
3. Як утворилося об'єднане королівство Іспанія?
4. Які наслідки мало для Іспанії вигнання євреїв та арабів?
5. Які позитивні та негативні наслідки мало правління Католицьких королів в Іспанії?

УДОСКОНАЛЮЄМО ВМІННЯ

У зошитах складіть таблицю «Внесок арабів в економіку та культуру Іспанії» за рубриками: 1) сільське господарство; 2) ремесло та торгівля; 3) освіта й культура.

ДІЄМО ТВОРЧО

Поміркуйте, чому Папа Римський дарував Фердинанду та Ізабеллі титул Католицьких королів. Використайте малюнок на с. 83. У зошитах складіть історичний портрет одного із членів подружжя чи обох.

§ 13 ФРАНЦІЯ В XI–XV СТ.

Пригадайте, як імперію Карла Великого поділили між його синами.

- **1. На шляху до єдності.** В XI ст. власне Францією називали невелику територію навколо Парижа – королівський домен Іль-де-Франс. Інші землі були фактично незалежними територіями. Монархи вміло використовували суперництво й ворожнечу між впливовими феодалами. Запорука їхнього успіху полягала в існуванні сильного союзника – середніх і дрібних феодалів, населення міст і церкви. Потерпаючи від зловживань сеньйорів, вони шукали захисту в королівській владі, виступали за її зміцнення та об'єднання країни.

Влада королів з династії Капетингів не виходила за межі власного домену, тому король Людовік VI (1108–1137) саме з нього почав наводити порядок. Справжньою удачею стало одруження його сина Людовіка VII з Альєнорою – спадкоємицею величезного герцогства Аквітанія. Але невдовзі пара розлучилася. Новим чоловіком Альєнори і господарем Аквітанії став Генріх I Плантагенет. Коли через кілька років Генріх став англійським королем і об'єднав усі свої володіння, у його руках, завдяки шлюбу та батьківській спадщині, опинилася значна територія Франції.

Перший король Франції (а не франків) **Філіпп Август II** (1180–1223) захопив більшу частину англійських володінь у Франції і повернув собі узбережжя. Цей фантастичний успіх – час справжнього торжества французької корони. Тепер вона могла перейти до завоювання багатих і незалежних південних областей. Король Людовік VIII приєднав до своїх володінь графство Тулузьке та частину Середземноморського узбережжя.

Віднині землі корони простягалися від Ла-Маншу до Середземного моря, а її першочергове завдання полягало в зміцненні королівської влади на приєднаних землях.

- **2. Під твердою рукою Філіппа IV Красивого.** Помітне посилення королівської влади відбулося за правління Філіппа IV Красивого (1285–1314). Попри напрочуд гарну зовнішність, він вирізнявся холодним і жорстоким характером.

Завдяки одруженню Філіпп IV включив до своїх володінь багате графство Шампань. Однак спроба підкорити Фландрію, що процвітала із сукнарства й торгівлі, закінчилася невдало: у 1302 р. у битві біля Куртре королівське військо зазнало поразки. Це був рідкісний на той час випадок, коли піше міське ополчення, до складу якого входили переважно ткачі, уцент розбило лицарську кінноту. Зібрані на полі битви позолочені шпори (відмітний знак лицарського звання) на честь перемоги було розвішено на воротах міста, через що подія отримала назву «битва шпор».

ПОДРОБИЦІ

Війна з Фландрією вимагала чималих коштів. Філіпп змушував міста регулярно давати йому гроші в борг, але зазвичай їх не повертав. Тоді під приводом налагодження заплутаних грошових справ король позбавляв міста самостійності. Так він поклав початок підпорядкуванню міст королівській владі та знищенню славетних міських свобод. Філіпп IV відчував постійну потребу в грошах і не соромився у виборі засобів для наповнення державної скарбниці. Він неодноразово виганяв з міст євреїв-лихварів і привласнював їхнє майно, а за право повернутися знову стягував великі суми. Не гребував король і випуском неповноцінної монети, за що здобув у сучасників славу фальшивомонетника. Спроба оподаткувати духовенство призвела до конфлікту з Папою Римським Боніфацієм VIII.

*Філіпп IV Красивий.
Гравюра. XIV ст.*

Подумайте!

Навіщо Філіппу IV Красивому постійно потрібні були гроші і звідки він їх отримував?

Важливим напрямом діяльності Філіппа IV стала перебудова армії. Замість феодального ополчення він створив наймане військо, засноване на жорсткій дисципліні та відданості королю.

Саме в розпал конфлікту з Папою Римським Боніфацієм VIII Філіпп IV і скликав збори представників трьох станів – Генеральні штати, щоб заручитися підтримкою своїх підданих.

Філіпп IV продовжив справу своїх попередників із збирання французьких земель. Стали складати єдиний для всієї країни порядок управління і збору податків. Поступово Франція ставала наймогутнішою державою Європи. Її остаточному об'єднанню заважали володіння англійської королівської династії Плантагенетів – багата провінція Гієнь (Аквітанія).

Широкого розголосу набув організований Філіппом IV судовий процес над орденом тамплієрів. Могутній орден мав численні землі у Франції, але підпорядковувався тільки Папі. Це дуже дратувало короля, адже орденські володіння він вважав перешкодою на шляху до об'єднання країни. До того ж Філіпп IV заборгував тамплієрам великі гроші і, за своєю звичкою, не бажав їх повертати. Тамплієрів звинуватили в ересі й чаклунстві. Орден розпустили, а його голову, Великого магістра, спалили на вогнищі. Перед смертю він прокляв короля і Папу, напрозоривши їм близьку смерть. Невдовзі обидва і справді померли, найімовірніше, від отрути тамплієрів. Значна частина багатств ордену перейшла до королівської скарбниці.

*Страта тамплієрів.
Мініатюра. XIV ст.*

3. Столітня війна. Невдовзі після смерті Філіппа IV Красивого один за одним померли три його сини. Пряма лінія династії Капетингів припинилася. Претензії на французький трон висунув син доньки Філіппа IV – англійський король Едуард III. Франція рішуче виступила проти цього. Корону отримав небіж Філіппа IV – Філіпп VI Валуа. Відносини між Англією і Францією різко погіршилися.

У 1337 р. Філіпп VI заявив, що Франція повертає собі Гієнь. У відповідь Едуард III звинуватив його в нападі на англійські володіння й оголосив Франції війну. На її початковому етапі англійцям щастило. Біля берегів Фландрії вони розгромили ворожий флот і рушили в глиб Франції. Основу англійського війська складала дисциплінована наймана піхота, а її ядро – стрільці з важкого лука. Їхні стріли летіли на відстань до 350 м, легко пробивали лицарські обладунки. Важливою перевагою англійців було вдале сполучення дій піхоти та кінноти. Французи, навпаки, не звикли битися єдиним військом і підкорялися дисципліні.

Недоліки французького війська прирекли його на поразку у великій битві біля **Кресі в 1346 р.** Загинуло близько 1,5 тисячі лицарів і 10 тисяч піхотинців. Перемога дозволила Едуарду III взяти в облогу «морські ворота Франції» – порт-фортецю Кале. Не дочекавшись допомоги, після року героїчного опору захисники Кале капітулювали. Тимчасово воєнні дії перервала епідемія «чорної смерті» – чуми.

У 1356 р. у битві біля Пуатьє очолювана королем французька армія зазнала повної поразки, у полон потрапив навіть король Іоанн II.

ЗМІСТ

Шановні семикласники та семикласниці!	3
Вступ у добу середньовіччя	4

РОЗДІЛ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

§ 1. Народження середньовічної Європи	12
§ 2. Франки: від держави Хлодвіга до імперії Карла Великого	18
§ 3. Тисячоліття Візантії	24
§ 4. Арабський халіфат	32

РОЗДІЛ 2. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 5. Середньовічне суспільство	42
§ 6. Організація християнської церкви в Середньовіччі	47
§ 7. Середньовічні замки та селянські господи	50
§ 8. Середньовічне місто	56

РОЗДІЛ 3. ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X–XV СТ.

§ 9. Скандинавія в добу середньовіччя	66
§ 10. Хрестові походи	73
§ 11. Середньовічні держави: від роздробленості до станово-представницьких монархій	78
§ 12. Іспанія під владою арабів і католицьких королів	81
§ 13. Франція в XI–XV ст.	84
§ 14. Англія: від англосаксонських королівств до сходження Тюдорів	92
§ 15. Священна Римська імперія на шляху до роздробленості	98
§ 16. Італія в середньовіччі	105

РОЗДІЛ 4. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§ 17. Християнська церква в XI–XV ст.	110
§ 18. Середньовічні школи та університети.....	116
§ 19. Наукові та технічні досягнення середньовіччя	120
§ 20. Архітектура та мистецтво середньовіччя	125
§ 21. Раннє Відродження і гуманізм	129

РОЗДІЛ 5. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ
В X–XV СТ.

- § 22. Утворення і розквіт держав Центральної
та Східної Європи 134
- § 23. Північно-Східна Русь: від Новгородської республіки
до Московської держави 143
- § 24. Османська держава: через загарбання до імперії 151

РОЗДІЛ 6. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

- § 25. Індія: країна скарбів і мудрості 156
- § 26. Піднебесна імперія та Японія 161
- Значення середньовіччя в історії людства 167
- Словник термінів 168
- Список рекомендованої літератури 172

